

Bir Kardeş için Ağıt: Hâsim ve Köprülüzâde Numan Paşa Mersiyesi

Requiem for a Brother: Hasim and His Elegy to Numan Pasha

Züleyha Hayal¹

ÖZET

Tarihî kaynaklarda “Vezirzâdeler” olarak anılan, Osmanlılara vasıflı devlet adamları yetiştirmiş Köprülü ailesinin 17. ve 18. yüzyıllardaki üçüncü neslinin fertlerinden biri Köprülüzâde Esad Paşa’dır. Aynı zamanda şair olan Esad Paşa, Hâsim mahlasıyla şiirler yazmış ve bir *Divânçe* tertip etmiştir. Köprülü Kütüphanesi’ndeki bir yazma eser araştırmasında ona ait olduğu anlaşılan bir mersiye tespit edilmiştir. Mersiye yazıldığı kişiyse Esad Paşa’nın ağabeyi Veziriazam Numan Paşa’dır. Numan Paşa’nın vefatından sonra kardeşi Esad Paşa (Hâsim) tarafından yazılan bu mersiye *Divânçe*’nin eksik ve hacimli bir bölümüdür. Numan Paşa, Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme adı verilen döneminde istikamet sahibi bir devlet adamı olarak devlet kurumuna bağlılığı, vazife şuuru ve dürüstlüğüyle tanınmış, sadaret makamı dâhil, çeşitli rütbelere devlet hizmetinde bulunmuş değerli bir vazife insanıdır. Araştırmada Köprülüzâde kardeşler Numan ve Esad Paşa’nın kamusal ve özel kişilikleri tarihî kaynaklar muvacehesinde ortaya konmuş, Esad Paşa’nın edebî şahsiyeti ve *Divânçe*’si ele alınmış, anlamsal, edebî ve estetik yönleriyle incelenen mersiye tenkitli metin olarak sunulmuştur. Bu çalışmanın başlıca faydaları Esad Paşa’nın bugünkü durumda son derece eksik olan biyografisine ve *Divânçe*’sine sağladığı katkılardır. Çalışma, tarihî ve edebî sahalarda geçirilen disiplinlerarası bir araştırma sürecinde şekillenmiş, yeni bilgilerin sağladığı yeni bakış açılarıyla beraber tarihte Esad Paşa’nın, edebiyatta Hâsim’in hayatı, şahsiyeti, sanatı ve eserleri bir bütün halinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Köprülüzâde Esad Paşa, biyografi, mersiye, üslup, *Divânçe*

ABSTRACT

Köprülüzâde Esad Pasha was a third-generation member of the noble Köprülü family who served during the 17th and 18th centuries and were known as the “Köprülü grand viziers” as they raised many qualified statesmen for the Ottoman Empire. Esad Pasha lived in the last quarter of the 17th century into the 18th and he was a poet who wrote poems under the pen name Hasim and created a *divan* (poetic collection). In a manuscript research conducted in the Köprülü Library, an elegy that belonged to Esad Pasha and was dedicated to his older brother Grand Vizier Numan Pasha was discovered. The elegy was written by Numan Pasha’s brother and Esad Pasha (Hasim) and is an incomplete yet voluminous part of the *Divan* created by Esad Pasha. The public and private personalities of the Köprülüzâde brothers were revealed through the research. Esad Pasha’s literary personality and his *Divan* were discussed, and the elegy was examined from its semantic, literary, and aesthetic aspects and was presented as a critical text though the research. The main benefits of this study are its contribution to Esad Pasha’s *Divan* and his biography, the latter of which is underexplored and lacks sufficient scholarly attention. The study was shaped by an interdisciplinary approach,

¹Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul, Türkiye

ORCID: Z.H. 0000-0003-0101-1564

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Züleyha Hayal,

Bağımsız Araştırmacı, İstanbul, Türkiye

E-posta: hayalzuleyha@gmail.com

Başvuru/Submitted: 03.07.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 26.09.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 16.10.2024

Kabul/Accepted: 09.11.2024

Atf/Citation: Hayal, Z. (2024). Requiem for a brother: Hasim and his elegy to Numan Pasha.

TUDED, 64(3), 689–722.

https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1509984

blending historical and literary research. It offers a comprehensive look into the life, personality, and art of Esad Pasha in history and through the lens of Hasim in literature, incorporating new perspectives based on recently uncovered information.

Keywords: Köprülüzade Esad Pasha, biography, elegy, style, *Divan*

EXTENDED ABSTRACT

Köprülüzade Esad Pasha was a statesman who lived in the last quarter of the 17th century and the first quarter of the 18th. He was the youngest son of Grand Vizier Fazıl Mustafa Pasha and a poet, writing under the pen name Hasim. Although his name is mentioned in the 18th-century biographies, very little is actually known about him. The information given in *tezkiireh* (biographic) sources is brief and is as follows: Hasim, one of the poets of the age, is the son of Fazıl Mustafa Pasha, one of the grand viziers of the Köprülü family, and the brother of Numan Pasha. He had a good educational life. He served with the rank of vizier in several sanjaks of the Ottoman Empire and retired from his final position, choosing a solitary life. He wrote very beautiful poems and was of admirable character.

There is no study other than a master's thesis and a published book about Hasim's only known work, his *divan*, which consists of three odes and 159 ghazals (Ustaömer, 2010; Zavotçu & Ustaömer, 2022).

A manuscript discovered in the Köprülü Library prompted further research on Hasim, enriching the existing historical and literary knowledge about him. The manuscript contains an elegy written by Esad Pasha (Hasim) for his elder brother Numan Pasha, who died in 1719.

To obtain more information about the literary and historical personality of Esad Pasha, 18th-century chronicles and histories were carefully examined. Among the sources that provide insights into Esad Pasha are Silahdar Mehmed Aga's *Nusretname* and *Vakanüvis* (chronicler), Rashid Mehmed Efendi and Celebizade Asım Efendi's *Tarih-i Raşid ve Zeyli*.

Significant new information on Esad Pasha was uncovered through these sources. More details have been obtained about his date of birth, years of appointment, term of office, date of retirement, life, death, personality, artistry, areas of interest, and sources of influence – all of which were previously missing or ambiguous in the literature. This information will be useful in filling the gaps about his life and art in 18th-century literature history.

The research begins by discussing the place and importance of the Köprülü family throughout history. It then introduces Numan Pasha, the recipient of the elegy and the most senior member of the family during the 18th century. In the section dedicated to Numan Pasha's life and character, attention is given to the aspects of his life that inspired the elegy. In the next section Esad Pasha's biography is presented, and then his literary persona is discussed. A deeper understanding of Esad Pasha provided valuable insights into Hasim and his poetry. Through this new perspective, his literary personality and works are evaluated in terms of meaning, form, content, language, and style.

The final section of the research focuses on the elegy to his elder brother and former grand vizier Numan Pasha, who died in 1719. This elegy, which resides in the Köprülü Library, is composed of 18 parts and is an incomplete yet voluminous section of the *Divan*. The research provides information on the physical conditions and catalog records of the elegy. After conducting historical and literary evaluations, the elegy was presented as a critical text through the research. The elegy can be considered a valuable literary work due to its impressive emotional depth, language and stylistic features.

This study has resulted in a new and updated biography of Esad Pasha by comparatively evaluating the historical information and *tezkiireh* texts as well as the themes expressed by the poet, which are reflected in the *Divan*. The study also while provides new insights into Esad Pasha and his *Divan*, offering a comprehensive perspective on his life, personality, and art.

Giriş

18. yüzyıl tezkireleri *Tezkire-i Safâyi*, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, *Âdâb-ı Zuraîfâ*, *Bâğçe-i Safâ-Endûz* ve *Kâfile-i Şuarâ*'da adı geçen şairlerden biri Hâsim'dir. Tezkire kaynaklarının onun hakkında verdikleri bilgiler özetle şöyledir: "Asrın şuarasından olan Hâsim, Köprülü ailesinin sadrazamları Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu ve Numan Paşa'nın kardeşidir. İyi bir tahsil hayatı geçirmiştir. Osmanlı'nın birkaç sancağında vezir rütbesiyle görev yapmıştır. Son görev yerinde emekliye ayrılıp münzevi bir hayatı seçmiştir. Gayet hoş şiirleri ve beğenilen bir şahsiyeti vardır." Hâsim'in bilinen tek eseri olan, 3 kaside ve 159 gazelden müteşekkil *Dîvânçe*'si hakkında bir yüksek lisans tezi ve bir kitap yayımı bulunmaktadır (Ustaömer, 2010; Zavotçu ve Ustaömer, 2022).

Yazma eser kaynaklarında tespit edilen bir eser, Hâsim hakkında daha fazla araştırma yapmaya sevk etmiş ve onun hakkındaki mevcut tarihî ve edebî bilgilerin artmasına imkân vermiştir. Söz konusu eser Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlı, Esad Paşa (Hâsim) tarafından 1719 yılında vefat eden ağabeyi Numan Paşa için yazılmış bir mersiye metnidir. Mersiye'nin kayıtlara Esad Paşa'nın adıyla geçmiş olması, yazıda "*Merşiyeye-i Nu'mân Paşa Gofte-i Es'ad Paşa*" imlâlı bir başlığın ve Hâsim mahlasının bulunması, *Dîvânçe* ile karşılaştırıldığında görülen kelime seçimi ve üslûp uygunluğu, manzumenin ona aidiyetini doğrulamıştır.

Araştırmanın yönü eserden müellife dönünce Hâsim hakkında tezkirelerin verdiği ortak bilgilerden ve bunların intikal ettiği mezkûr *Dîvânçe* yayımlarından başka çalışma olmadığı görüldü. Bir devlet adamı olması ve gayet meşhur bir aileden gelmesi sebebiyle sadece edebî değil tarihî bir kişiliği de olan şair hakkında daha fazla bilgi edinmek için 18. yüzyıl vekâinâmeleri ve tarihleri tetkik edildi. Bu grupta Esad Paşa hakkında bilgi veren kaynaklar Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa'nın *Nusretnâme*'si ile Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi ve Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi'nin *Târih-i Râşid ve Zeyli*'dir.

Adı geçen kaynaklarda Esad Paşa'yla ilgili kayda değer miktarda bilgiye ulaşıldı. Kanaatimizce bu bilgiler, 18. yüzyıl edebiyat tarihinde onun hayatı ve sanatı hakkındaki boşlukları doldurmaya yarayacak niteliktedir. Tarih ve tezkire kaynaklarındaki bilgiler, bunlardan şairin dile getirdiği ve *Dîvânçe*'ye aksettirdiği gözlenen durumlar karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek Esad Paşa'nın yeni, güncel ve detaylı bir biyografisi oluşturuldu.

Araştırmada önce Köprülü ailesinin tarihteki yerinden ve öneminden bahsedildi. Ardından mersiye'nin yazıldığı kişi ve ailenin 18. yüzyıldaki en kıdemli üyesi Numan Paşa tanıtıldı. Numan Paşa'nın hayatı ve şahsiyeti hakkında verilen bilgilerde mersiye'ye kaynaklık eden bölümler öne çıkarıldı.

Esad Paşa'nın yukarıda bahsedilen biyografisi sunulduktan sonra edebî kişiliği ele alındı. Esad Paşa'yı daha iyi tanımak, Hâsim'i ve şiirini anlamaya yardımcı oldu. Yeni bilgilerin kazandırdığı yeni bakış açılarıyla onun edebî kişiliği ve eseri şekil, muhteva, anlam, dil ve üslûp hususları üzerinden değerlendirildi.

Araştırmanın son bölümü Numan Paşa mersiyesine ayrıldı. Mersiye'nin fizikî bilgileri ve katalog kayıtları hakkında bilgi verildi. Edebî, estetik ve semantik değerlendirmelerin ardından tenkitli metin olarak sunuldu.

Osmanlı tarihinden edebiyat sahasına çekilen bilgilerin bir kısmı ve araştırmada adı geçen şahıslarla ilgili birkaç anekdot, 18. yüzyıl panoramasını yansıtmaları ve Hâsim hakkında yeni fikir, yorum veya çalışmalara kapı aralama ihtimali bakımından kaynak metnin diliyle dipnotlara aktarıldı.

1. Tarihte Köprülüler

Köprülüler yöneticilik kabiliyetleri ile tarihe geçmiş ve Osmanlı Devleti'nin bir devrine kendi adını vermiş bir vezir ailesidir. Arnavut kökenli Köprülü ailesi, 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk çeyreğinde önemli devlet adamları yetiştirmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde istikrarın bozulduğu, devlet otoritesinin sarsıldığı, sıkça sadrazam değişimlerinin yaşandığı görülmektedir. Bu karışık dönemde Sultan IV. Mehmed (ö. 1104/1693), babası ve selefi I. İbrahim'in (ö. 1058/1648) tahttan indirilmesinin ardından yedi yaşındayken padişah oldu (1648). Devletin liyakatli ve ehil bir sadrazama olan ihtiyacı açıkça ortadaydı. Bu sırada Köprülü Mehmed Paşa'dan (ö. 1072/1661) sadaret makamına gelmesi istendi. Mehmed Paşa bazı şartlar ileri sürerek sadaret mührünü kabul etti. Atandığı 1656 tarihinden öldüğü 1661 senesine kadar sadaret makamında kalan, kabiliyetli ve dirayetli bir devlet adamı olarak yönetimdeki boşluğu dolduran Mehmed Paşa, Köprülü ailesinin kurucusu ve ilk veziriazamıdır. Onun halefleri sadrazam, vezir, ser-asker, sadaret kaymakamı, vali, kaptan-ı derya olarak yönetim kademesinde çeşitli vazifelerde bulunmuşlardır (Gökbilgin, 1977, s. 892-908; Çabuk, 1988; İlgürel, 2002, s. 258-260; Altınay, 2012).

Köprülü ailesinin devlet hizmetiyle tanınmış diğer üyeleri şunlardır: Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676), Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa (ö. 1102/1691), Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa (ö. 1114/1702), Sadrazam Köprülüzâde Numan Paşa (ö. 1131/1719), Köprülüzâde Abdullah Paşa (ö. 1148/1735), Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa (ö. 1182-83/1769).

2. Köprülüzâde Numan Paşa (ö. 1131/1719)¹

Numan Paşa, Köprülü ailesinin üçüncü neslindedir. 1674-75 yılı civarında İstanbul'da doğdu. Fazıl Mustafa Paşa'nın büyük oğludur. Esad Paşa ve Abdullah Paşa'nın ağabeyi, Hâfız Ahmed Paşa'nın babasıdır. İyi bir medrese eğitimi aldı. 1691'de Köprülü evkafına mütevellî oldu. 17 yaşındayken müteferrikalık görevinde bulundu.² 1696'da 150 piyadesiyle II. Mustafa'nın (ö. 1115/1703) Avusturya seferine katıldı. 1700'de kubbe vezirlerinin altıncısı olarak Dîvân-ı Hümâyûn üyesi oldu. Ertesi yıl Erzurum, iki yıl sonra Kütahya valiliğine atandı. 1703'te İstanbul'da çıkan isyanı bastırmak üzere merkeze çağrıldı. Aynı yıl itibarıyla sırasıyla Eğriboz, Kandiye, Boğazhisar muhafızlıklarına atandı.

1 Bu başlık için bk. (Özcan, 2002, s. 265-267; Özcan vd., 2013; Öztürk, 2022; Topal, 2018).

2 **Müteferrika**: Osmanlılarda hükümdarla vezirlerin maiyetinde bulunan, soy ve mevkî olarak seçkin şahıslardan seçilen bir türlü hizmetli sınıfı (Afyoncu, 2006, s. 183-185).

1708'de İstanbul'da II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan'la evlendi. Böylece hanedana damat olan ilk Köprülü oldu. Ertesi yıl Eğriboz ve Bosna valiliğine, 1710'da Bosna muhafızlığına atandıysa da buralara gönderilmedi. 1710'da sadrazamlığa tayin edildi.

Sadareti sırasındaki en önemli dış meseleyi mülteci İsveç kralı XII. Karl oluşturuyordu. Rusya ile girdiği Poltova Savaşı'nı (1709) kaybederek Osmanlılara sığınan kralın kendi ülkesine iadesi meselesi İstanbul'da zorlu politik mücadelelere neden oldu. Sadrazam Numan Paşa Rusya tehlikesinin farkında olarak görüşmelerde konuya hâkimiyetini gösterdi ancak son sözü Kırım hanıyla görüştüktan sonra söyleyecekti. Numan Paşa İsveç kralı meselesinden ziyade iç meselelerle uğraşmak istiyordu.

Onun sadrazam olmasıyla Rusya'ya karşı savaş isteyenler umutlanmıştı. Numan Paşa İsveç kralının menfaatlerini korumakta kararlıydı. Rus elçisi Tolstoy'a Rus çarının komşu topraklarda gözü olduğunu, Türk sınırındaki kuvvetleri geri çekmezse barışın sürdürülemeyeceğini bildirmişti. Öte yandan yakın çevresi ve rakipleri Numan Paşa'nın Rus temsilcilerle yaptığı görüşmeleri çarpıtarak ve abartarak padişaha yetiştiriyor, meseleyi diplomasi yerine savaş yoluyla çözmeye çalıştığını iddia ediyorlardı.

Padişah III. Ahmed (ö. 1149/1736), Sadrazam Numan Paşa'nın da ataları gibi idarede bağımsızlık istemesinden tedirgindi. Üstelik Numan Paşa'nın sadarete gelişine halkın aşırı teveccüh göstermesi de padişahı rahatsız etmişti. Kaynakların aktardığına göre Anadolu ve Rumeli halkından pek çok davacı, Numan Paşa sadrazam olduğu için İstanbul'a akın etmiş, şehir adalet isteyenlerle dolmuştu.³ Yakınındaki bazı kişilerin şehirde fitne çıkacağı tehdidi ve İsveç kralı meselesi sebebiyle III. Ahmed'in Numan Paşa hakkındaki tutumu değişti. Bir rivayete göre de Yeniçeri Ağası Gürcü Yusuf Ağa, Paşa'nın padişaha karşı fitne hazırlığı içinde olduğunu yaymış, bu şaya üzerine ve kendisinin de rızasıyla Numan Paşa 16 Ağustos 1710'da görevinden azledilmiştir.

Azlınden sonra Eğriboz'a gönderilen Numan Paşa önce Hanya muhafızlığına, ardından Kandiye (Girit) valiliğine, 1713'te Yanya sancağına gönderildi. Ertesi yıl Karadağ isyanını bastırmak üzere Bosna valiliğine getirildi ve isyanı bastırdı. 1715'te Belgrad muhafızlığına, Bosna'daki başarısının ardından 1716'da Bosna serdarlığına getirildi. 1718'de kendi isteği ile Kandiye valiliğine nakledildi. 1719'da burada humma hastalığından kırk beş yaşındayken vefat etti.⁴ Amcası Fazıl Ahmed Paşa'nın Kandiye'deki camisinin avlusuna defnedildi.

3 Silahdar Mehmed Ağa'nın *Nusretnâme*'de kaydettiğine göre bu kargaşa Sadrazam Numan Paşa'nın azline sebep olmuştur:

“Divân günleri sarâyâ girilmez oldu. Yirmi otuz sene mukaddem sûret bulmuş da ‘vâlar açıldı. ‘Köprili evlâddan Nu’ mân Paşa vezîr-i a’zam olmuş, hakkı icrâ ider imiş’ deyü şöreti şâyi’ olmağın ‘Rumili ve Anadolu’nun ayağı çarıklı Türk’i İstanbul’a gelüp doldı. Birkaç gün dahi iğmâz-ı ayn olunur ise ikâz-i fitneye sebep olur ancak’ deyü yer yer, meclis meclis âşikâre söylendüğüün pâdişâh-ı gayûr hazretleri tebdillerde işidüp hâle vâkıf olmağla mâh-ı mezbûrun yirmi ikinci bâzâr gün sofa köşkine getürdüp ve kendüye buluşdurtmayup mühr-i hümayûnların dârü’s-sa’âde ağası yediyle aldırıldıktan sonra ber-vech-i arpalık Eğriboz sancağı virilüp...” (Topal, 2018, s. 897).

4 Müverrih Behcefi Seyyid İbrahim Efendi (ö. 1738'den sonra), Numan Paşa'nın vefatına tarih düşürmüştür: “Eyledi Nu’ mân Paşa cümleyi evvâh yetîm” (Sene:1131) (Gökçek, 2006, s. 308).

Köprülüzâde Numan Paşa beğenilen şahsiyeti ve atalarından gelen itibarla halk nezdinde çok sayılan ve sevilen biri olmuş, âdil, ahlaklı, gayretli, dürüst bir devlet adamı olarak tanınmıştır. Bu teveccühte Köprülü ailesine duyulan sevginin yanı sıra Numan Paşa'nın başarılı valilik hizmetlerinin de etkisi vardır. Hizmetleri karşılığında devletin kendisine ödediği maaşı almaz, harcamalarını şahsî servetinden ve ailesinden kalan mülklerin gelirinden karşılar.

Joseph Pitton de Tournefort (ö. 1708) botanik araştırmaları için Anadolu coğrafyasından bitki örnekleri toplamak amacıyla 17. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelmiş bir Fransız doğa bilimcidir. Tournefort İstanbul'dayken Erzurum Beylerbeyliği'ne atanan ve Erzurum'a doğru yola çıkmakta olan Numan Paşa'nın maiyetinde güvenli bir yolculuk imkânı bulmuştu. Seyahatnamesinde onun hakkında bazı bilgiler vermiştir. Anlattığına göre çok iyi derecede Arapça ve din bilgisine sahip olan Numan Paşa, Osmanlılara ait bütün vekâyinâmeleri okumuştur. Ayrıca devletin bekası için çalışmanın Köprülüler için ailevî bir erdem olarak görüldüğünü ve halkın sevgisine sahip bu ailenin, Osmanlı'nın en dürüst ve namuslu paşaları olarak tanındığını aktarmaktadır (2013, s. I: 7, 49; 2013, s. II: 48, 101; Öztürk, 2022, s. 11).

Kaynaklarda Numan Paşa'nın hayatı boyunca ilimle meşgul olduğu, özellikle kelim ve hadiste derin bilgi sahibi olduğu nakledilir. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Vefa'daki konağı ilim irfan meclislerinin mekânı olmuştur. Dinî konulardaki hassasiyeti nedeniyle Hoca Paşa lakabıyla anılan Numan Paşa, kanunlara ve dinî hükümlere titizlikle riayet ettiği için dönemin Fransız sefiri De Ferriol tarafından sadareten çok şeyhülislamlığa uygun görülmüştür.⁵

Numan Paşa telifatla meşgul olacak kadar ilme düşküdü. Çoğunlukla din alanında eser telif eden Numan Paşa bir mantık kitabı kaleme almış, Sehl b. Abdullah'ın bazı sözlerini bir araya getirmiş, Abdülkerim Kuşeyrî'nin *Risâle-i Kuşeyriyye*'sini özetlemiştir (Özcan, 2002, s. 267; Gökçek, 2006, s. 308; Öztürk, 2022, s. 74-75). Bunların dışında Hz. Hızır hakkında *El-Adl fî Beyânî Hâli 'l-Hızır* adında bir eser, kıraat ilmi hakkında *Keyfiyyetü 'l Kırâ'e Bi'l Cem* ile *Risâle fî Vucûhi Ba 'di 'l-Âyât* adlı iki eser telif etmiştir (Öztürk, 2022, s. 75).

5 Behcetî Seyyid İbrahim Efendi'nin *Silsileti 'l Âsafıyye fî Devleti 'l-Hâkânîyyeti 'l-Osmânîyye (Târîh-i Sülâle-i Köprülü)* adlı eseri, Vakanüvis Naimâ Mustafa Efendi (ö. 1128/1716) ve onun halefi Râşid Mehmed Efendi (ö. 1148/1735) tarihlerindeki Köprülü ailesine ait bilgilerin derlemesidir. Aileyi anlatan bu müstakil kitap sırasıyla Köprülü Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa, Fazıl Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa, Numan Paşa, Abdullah Paşa ve Hâfız Ahmed Paşa hakkında bilgi veren yedi bâbdan oluşmaktadır (Gökçek, 2006; Özcan, 2009). Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, adı geçen eserinde Numan Paşa hakkında şunları kaydetmiştir:

“Ba‘dehü Sadr-ı a‘zam Nu‘mân Paşa ve vekîl-i mutlak hazretleri ‘ilm ü ‘amel ü fazl u kemâl ile mevsûf ve diyânet ile ârâstedir deyü havâss u ‘avâm beyninde bu sıfât-ı müstahsene ile mevsûf olup elsine-i nâsa Nu‘mân Paşa vezîr oldu. Ve idelim umûr-ı müşkilemiz hall ider ve ihkâk-ı hak ashâbıdır deyü memâlik-i mahrûsenin yigirmi otuz yıllık de‘âvîsi gelüp Âsitâne-i sa‘âdete cem‘ oldu. Dîvân günleri gerek huzûr-ı hümâyûnda ve gerek sarâyda arzuhâlciden erbâb-ı dîvân mesâlihi görmeden âciz kaldı. Dört beş bin arzuhâl olur oldu....

Bu keyfiyyet-i vahşet-âlûd taraf-ı pâdişâhiye arz olundukda ‘Bu vezîr Hazret-i ‘Ömer zamânında gerek idi. Bizim zamânımız zulm zamânıdır’ deyü buyurmuşlar deyü nakl-i sahîh ile nakl iderler.

Hattâ bu fakîr çok kimesneden mesmû‘umdur ki hattâ Silâhdâr İbrâhîm Ağa, Sultân Ahmed hazretlerinin silâhdârı iken ‘Nu‘mân Paşa lâlân geliyor’ didiklerinde dizlerinde olan harîr yorganı kaldırdı şal yorgan getürdü. Ve âdâb u vekâr üzre otururlardı. Bu fakîre nakl eyledi. Müşârün-ileyh hazretleri böyle evsâf-ı hamîle ile meşhûr olduğundan düşmen-i dîn bile kendülere Hoca Paşa tesmiye iderlerdi.” (Gökçek, 2006, s. 304-305).

Numan Paşa için yazılmış birkaç eser mevcuttur. Bunlar Abdullah b. Süleyman tarafından yazılan, Numan Paşa'nın hicrî 11. asrın müceddidi olduğunu iddia eden ve hayatını anlatan *Menâkıbu Nu 'mân Paşa ve Târîhuhu* adlı Arapça bir mensur eser⁶; Ahmed el-Mısrî el-Hazrecî'nin yazdığı Arapça bir methiye olan *Medhu Nu 'mân Paşa el-Köprili*⁷; kime ait olduğu bilinmeyen Türkçe bir mersiye olan *Mersiye fî Nu 'mân Paşa el-Köprili*⁸ adlı eserlerdir.

Adı geçen eserlere ilaveten yeni tespit edilen bir eser ise Numan Paşa'nın kardeşi ve Hâsim mahlaslı şair Köprülüzâde Esad Paşa tarafından Numan Paşa'nın ölümünün ardından terkib-bend nazım şekliyle kaleme alınan mersiyesidir. Araştırmanın devamında önce Köprülüzâde Esad Paşa'dan (Hâsim) daha sonra mersiyesinden bahsedilecektir.

3. Köprülüzâde Esad Paşa (Hâsim) (ö. 1139/1726)

Kaynaklarda Köprülü ailesinin kurucu nesli, özellikle sadrazamlık makamına gelen üyeleri ve üçüncü kuşakta ailenin en büyüğü olan Numan Paşa hakkında yeterince kayıt bulunurken Esad Paşa hakkındaki bilgiler çok daha azdır. Bu bölümde tarihî kaynaklarda Esad Paşa hakkında verilen bilgiler bir araya getirilerek onun devlet adamlığı, şairliği ve şahsiyeti üzerinden bütünleyici bir perspektif çizilmeye çalışılmıştır.

3.1. Hayatı

Kaynaklarda Esad Paşa'nın doğum yeri ve tarihi belirtilmemiştir. Ailenin saray ve saltanat muhitinden olması itibarıyla İstanbul'da doğduğu kuvvetli bir ihtimaldir. Fazıl Mustafa Paşa'nın büyük oğlunun Numan Paşa, ortanca oğlunun Abdullah Paşa⁹, küçük oğlunun da Esad Paşa olduğu bilinmektedir. Numan Paşa'nın 1674-75, Abdullah Paşa'nın 1680-85 civarında doğduğu tahmin edildiğine göre (Erkan, 2007, s. VIII) Esad Paşa'nın en erken ihtimalle 1680'lerde doğup elli yaşından önce öldüğü anlaşılmaktadır. Esad Paşa'nın biyografisini oluşturmak için başvurulan temel tarihî kaynaklar 18. yüzyıl vekâyinâmeleri, tarihleri ve şüara tezkireleri olmuştur.

Köprülüzâde Esad Paşa'dan bahseden 18. yüzyıl tarihlerinin ilki, Osmanlı tarihçisi Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa'nın¹⁰ *Nusretnâme* adlı eseridir. *Nusretnâme*'nin ikinci kısmı olan 1704-1721 tarih aralığında Köprülüzâde Esad Paşa hakkında bilgi verilmektedir.

Diğer kaynak Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin¹¹ 1660-1722 tarih aralığını kapsayan *Vekâyi 'nâme*'sidir. Râşid Efendi'nin Halep kadılığına tayini nedeniyle 1722-1729 tarih aralığı,

6 Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 362896.

7 Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 363359.

8 Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 363357. Yayımı için bk. (Öztürk, 2022, s. 76-78).

9 Kaynaklarda Abdullah Paşa'nın 2 Şaban 1112 (12 Ocak 1701)'de Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım'la evlendiği kayıtlıdır (Akbayar, 1994, s. 81). Esad Paşa'yla ilgili herhangi bir izdivaç kaydına rastlanmamıştır. Mevcut bilgiler onun hiç evlenmediğini göstermektedir.

10 Silâhdar Mehmed Ağa (ö. 1139/1726-27): Osmanlı tarihçisi (Özcan, 2009, s. 194-197).

11 Râşid Mehmed Efendi (ö.1148/1735): Osmanlı vak'anüvisi, şair ve münşî (Günay, 2007, s. 463-465).

onun halefi Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi¹² tarafından tahrir edilmiş ve *Vekâyi'nâme*'ye eklenmiştir. Onun hakkında en çok bilgi veren Osmanlı tarihi Çelebizâde'nin bu *Zeyli*'dir. *Târih-i Râşid ve Zeyli* olarak bilinen bu tarihte Esad Paşa'nın tevcih ve tayin bilgisinin yanı sıra hayatı, şahsiyeti, emekliliği ve vefatı hakkında bilgi bulunmaktadır.

Nusretnâme'deki bilgilere göre 1130 Safer-Rebûlevvel (Ocak-Mart 1718) senesinde dağıtılan tevcih ve tayinlerde Esad Paşa vezir rütbesiyle Musul eyaletine getirilmiştir.¹³ Vezarete tayiniyle birlikte Paşa unvanını almıştır. Kaynakta Esad Paşa hakkında verilen ikinci bilgi 1131 Receb (Mayıs 1719)'daki vekâyide kayıtlıdır. Bu tarihte meydana gelen Niş Vakası'nın ardından bazı görev değişimleri yapılmış, Eğriboz muhafızı olan Vezir Deli Esad Paşa mübadele ile Hanya muhafızlığına getirilmiştir.¹⁴

Değerlendirilen kaynaklar arasında Esad Paşa'nın vezaretle Musul'a tayin edildiği bilgisi yalnızca *Nusretnâme*'de verilmektedir. Esad Paşa bu vazifeye tayin edilmiş ancak gönderilmemiş olabilir. Yine yalnızca *Nusretnâme*'de Esad Paşa'ya isnat edilen "Deli" lakabıyla ilgili başka kayda rastlanmamıştır.

Târih-i Râşid'de Esad Paşa'yla ilgili ilk kayıt 1130 Rebûlâhir (Mart/Nisan 1718)'e ait vekâyideki tevcihler üzerinedir. Çelebizâde İsmail Âsım Efendi'nin verdiği bilgilere göre vezirzâdelerden ehil ve bilgili bir zât olan Esad Bey, Sultan III. Ahmed döneminde, o tarihte ikinci vezir rütbesiyle rikâb kaymakamı olan Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (ö. 1143/1730) tarafından mektupla Edirne'ye davet edilmiş, ardından Eğriboz muhafızlığına tayin edilerek derhal göreve başlaması istenmiştir.¹⁵ Ertesi yıl (1719) yukarıda geçen Niş vakası nedeniyle Hanya muhafızlığına atandığı *Nusretnâme*'den nakledilmişti.

Târih-i Râşid'de Esad Paşa hakkındaki ikinci kayıt 1133 Muharrem (Kasım/Aralık 1720)'deki vekâyide yine tevcih ve tayin bilgileri dolayısıyla. Çelebizâde'nin kaydettiğine

12 Çelebizâde Âsım Efendi (ö. 1173/1760): Osmanlı şeyhülislâmı, vak'anüvis ve şair (Özcan, 1991, s. 477-478).

13 "Ve Köprili-zâde Sadrûş-şehîd Fâzıl Mustafâ Paşa'nın küçük oğlu Es'ad Bey'e vezâretle Musul Eyâleti verildi." (Topal, 2018, s. 1085).

14 "... Eğriboz muhafızı sadr-ı şehîd Fâzıl Mustafâ Paşa'nın küçük oğlu Vezîr Deli Esad Paşa'yla Hanya muhafızı Minder Masdısı Vezîr İbrâhîm Paşa'nın mansıbları mübâdele olundu." (Topal, 2018, s. 1102).

İlgili yayımın dizininde şu bilgi kayıtlıdır: Deli Esad Paşa, Fazıl Mustafa Paşa'nın küçük oğlu, vezir, Eğriboz muhafızı, 1102. (Topal, 2018, s. 1181).

Bu durumla ilgili olabilecek bir hususa değinmek gerekir. Çelebizâde, Esad Paşa'nın mizacından bahsederken "ibtîlâ-yı/muktezâ-yı televvün-i tabî'at", "ilmi aklına gâlib" gibi ifadeler kullanır. Kanaatimizce gerek *Nusretnâme*'deki "Deli" lakabı gerek *Târih-i Râşid*'deki ifadeler Esad Paşa'nın gerçek anlamda delilikten muzdarip olduğunu göstermez. Kendine özgü bir kişiliği olduğu düşünülebilir, ancak deli olduğu hakkında açık ve yeterli bilgi yoktur.

15 "Tevcih-i rütbe-i âliye-i vezâret be-Köprilizâde Es'ad Bey ve Defterdâr-ı sâbık Osman Efendi: ... fi-hadd-i zâtihî vezîrzâdelere beyinde ehliyyet-i zât ile şehîr bir mîr-i dâniş-semîr olmağla, rikâb-ı hümayûn kâimmakâmı olan dâmâd-ı ekrem-i şehinşâhî devletlü İbrâhîm Paşa hazretlerinin dest-yârî-i himmet-i âsafâneleriyle mîr-i müşârûn-ileyhe vezâret inâyet ü ihşân olunmak tasnîm ve taraf-ı âlilerinden Edirne tarafına da'veti mutazammın mektûb tahrîr ü terkîm olunmuş idi.

... evâil-i mâh-ı rebî'ülâhırda Eğriboz muhafâzası ihşân ve ber-vech-i isti'câl menzil ile mansıbına âzim olması fermân olundu." (Özcan vd., 2013, s. 1084-1085).

göre Hanya muhafızı Köprülüzâde Vezir Esad Paşa vazifesinde nâmülayim ve uygunsuz bir tutum sergilemiştir. Hükümdarlar gibi halktan kaçındığı, emrindeki kethüdayla iş gördüğü için bulunduğu yerde karışıklığa sebep olmuştur. Bu nâhoş durumu öğrenen III. Ahmed çok öfkelenmiş, ancak Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın araya girmesiyle vezirliği güç belâ kurtarılarak Resmo muhafızlığına tayin edilmiştir.¹⁶

Bu kaynakta onunla ilgili üçüncü kayıt 1138 Safer (Ekim/Kasım 1725)'e ait vekâyideki tekaüt bilgisi dolayısıyla. Nakledildiğine göre Resmo Sancağı Mutasarrıfı Köprülüzâde Vezir Esad Paşa'nın vazife başındaki kusurlu davranışları devam etmiş, bunların pek çoğu da kıymetli ailesine hürmeten devlet nezdinde görmezden gelinmiştir. Ancak Esad Paşa kendi tabiatındaki kararsızlık ve değişkenlikten dolayı dünyanın cazibesine ve gösterişine olan ilgiyi terk ederek kendi halinde bir yaşam sürmeyi arzulamaktadır. Bu düşüncelerini dile getirdiği iki şiiri de sadrazam paşaya verilmek üzere saray kapıcıbaşısı Bahri Mehmed Ağa'ya göndermiştir.¹⁷

Bir istifa dilekçesini andıran yarım kalmış bu manzumelerin ilkinde dünyaya bağlı ümit ipliğini kestiğini, fayda ve zararı insanlardan bilmediğini, gönlünde akıbet derdi olmadığını söylemektedir. İkinci manzumede bâkî hükümdar olan Allah'a yöneldiğini, dünya sultanlarına minnet ve rağbet etmediğini, Hak yolunda bir derviş olarak mürşit istediğini, Hak katında takva sahipleri üstün tutulmuşken geçici mansıba değer vermediğini bildirmektedir:

- 1- Bürîde eyledim târ-ı ümîdi ben alâyıkdan
Anıñün bilmezem nef ü zarı aslâ halâyıkdan
- 2- Aceb mi tîre-hâtır olsam âmed-şüd-i gamdan
Tehîdir ser-be-ser sahn-ı dilim gerd-i avâkıbdan

16 “**Tevcîh-i livâ-yı Resmo be-Muhâfız-ı Hanya Köprilüzâde Vezîr Es’ad Paşa:** ...vâridîn ü sâdirinden ba’zı nâ-mülâyim harekât şöhet bulduğundan mâ’adâ, Devlet-i Aliyye tarafından ba’z-ı hidemât ile varup gelenler Vezîr-i müşârün-ileyh hakkında mülûk-misâl halkdan ihticâb ve hademe-i devleti üç beş günde meclisine takrîbden ictinâb idüp, bi’l-cümle umûr kethüdâsı yediyle temşiyet olunageldiği vesîle-i ihtilâl-i memleket olmuşdur’ diyerek nakl-i emâret-i gurûr u nahvet itdükleri sem’-i hümâyûna vâsıl ve mülâkât-i halkdan ictinâb u ihticâb gibi harekât-ı mülûkânenen tab’-ı şehriyârîye gayret ü gazab hâsıl olmağın, şefâ’at-ı sadr-ı âlî ile vezâret ref’i berzahından güc ile tahlis olunup, Resmo muhafâzasına ta’yîn ile fi’l-cümle gazab-ı hümâyûn teskin olundu.” (Özcan vd., 2013, s. 1213-1214).

17 “**Mütekâ’id-şoden-i Köprilüzâde Es’ad Paşa:** Resmo Sancağı Mutasarrıfı Köprilüzâde Vezîr Es’ad Paşa'nın lâzime-i şân-ı vezârete olan hall ü akd-i umûrda acz ü kusûr ve retk u fetk-i mesâlih-i cumhûrda kemâl-i noksân u fütûri olmağla, havass-ı müte’alîkâtı nâmına olan haşerâtın taraf-ı devletden niçe ef’âl-i fazîhalarından nâzikâne tegâfûl ve a’mâl-i kabîhalarından ârifâne tecâhül olunurken iktizâ-yı hîffet ve ibtilâ-yı televvün-i tabî’atından nâşi terk-i ârâyîş-i dünyâ ve âlâyîş-i mâ-sivâyâ meyl ü rağbetini iş’âr ve zâde-i tab’-ı akîmi olan eş’ardan “Bürîde eyledim târ-ı ümîdi ben alâyıkdan...” beytlerini kendü kalemiyle tahîr ve dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarında Bahri Mehmed Ağa ile taraf-ı bahrî’ş-şeref-i Âsaff’ye irsâl ile berterin merâtib-i sâmiye-i devlet olan câh-ı cellîlû’ş-şân-ı vezârete adem-i rağbetini izhâr itdigidinden mâ’adâ, fi’l-asl mertebe-i isti’dâdî ma’lûm ve nev-be-nev zuhûr iden etvâr-ı nâdir-i berâberi mesmû’ları olup, bir tarafle ifâ-yı levâzım-ı vezârete liyâkâtı olmadığı meczûmları olmağla, birâder-i mihteri Tebriz Ser’askeri Abdullâh Paşa dahi bir vechile kabâ-yı vâlâ-yı vezârete kâmet-i isti’dâdında liyâkât olmadığını arz u i’lâm itmeleriyle, evâil-i şehri-i saferde vezâreti ref’ olunup Resmo’da ikâmete fermân ve merâhim-i bî-pâyân-ı Husrevâniden Resmo sancağının mahsûli ber-vech-i ma’îšet ihsân olundu.” (Özcan vd., 2013, s. 1453-1454).

Tutdum yüzümi pâdişeh-i bî-zevâle ben
Sultân-ı berr ü bahra benim minnetim nedir

Ben sâlik-i tarîk-i Hakam mürşid isterim
Keyhüsrev-i cihân olana rağbetim nedir

İttikâ olanlar ekrem olan Hak katında çün
Pes bî-karâr mansıb ile hürmetim nedir¹⁸ (Özcan vd., 2013, s. 1453).

Çelebizâde Âsım'ın hadisenin devamında naklettiğine göre Esad Paşa'nın bu hareketi, devletin yüce makamı olan vezarete ilgisizliğinden başka, aslında onun bu makamdaki kabiliyetinin derecesini göstermekteydi. O sıralarda Tebriz Ser-askeri olan ağabeyi Abdullah Paşa bu hadiseyi öğrendi. Onun da muvafakatiyle Esad Paşa makama yetersiz bulunarak vezirliği kaldırıldı ve emekli edildi. Son görev yeri olan Resmo'da ikamet etmesi istendi. Buranın geliri kendisine arpalık (emekli maaşı) olarak bağlandı.

Târîh-i Râşid' de onun hakkında bilgi veren son bölüm ertesi yıl 1139 Muharrem (Ağustos/Eylül 1726)'daki vekâyide vefatı hakkındadır. Girit adası Resmo sancağı mutasarrıflığından emekli, dünya meşgalesinden el etek çekmiş olan Esad Paşa, ikamet ettiği Resmo'da belirtilen yılın Muharrem ayı başlarında vefat etmiştir.¹⁹

Çelebizâde bu son bölümde Esad Paşa'nın hayatını hülâsa ederken onun vezirlik öncesi döneminden ve bu dönemde yaşadığı bazı ilginç olaylardan bahseder. Anlattığına göre Esad Paşa büyük ağabeyi Numan Paşa'nın terbiye ve gözetimi altında marifet ve ilim tahsiliyle yetişti. Bu bilgiden anlaşıldığına göre Esad Paşa, Numan Paşa'nın sadareten önceki valilik görevlerinde onun yanında bulundu. İstanbul'a dönüşünde bir süre halasının yanında kaldı. O sıralarda rikâb kaymakamı olan Silahdar Ali Paşa'yı ziyaretinde yaşadığı bir tatsızlık sebebiyle nefret edip aleyhinde konuştuğu Ali Paşa'dan çekindiği için kılık değiştirerek Kütahya ve Bursa tarafına geçti. Sonra Kadıköy ve Üsküdar'da ikamet etmek, İstanbul'a geçmemek şartıyla geri dönmesine izin verildi. Ali Paşa'nın Petrovaradin Savaşı'nda şehit düşüp (16 Şaban 1128/5 Ağustos 1716), rikâb kaymakamlığı ve sonra sadaretin Damad İbrahim Paşa'ya geçtiği dönemde İstanbul'a döndü. Ardından Eğriboz tayiniyle vazife yılları başladı.²⁰

18 Çelebizâde'nin naklettiği bu manzumeler ele geçmemiştir, ancak manzumelerdeki düşünce ve ifade özelliklerinin *Dîvânçe* ile uygunluğu görülmektedir.

Söz konusu tarih yayımında transkripsiyonsuz olan manzumeler aynı şekilde alınmıştır, ancak vezin ve anlam gereği şu değişimler yapılmıştır: zarı: zarrı **TR.** (zarr); gerd: gird **TR.**; yüzümi: yüzümü **TR.**; Hakam: hakkım **TR.** (hakk); bî-karâr: bî-karâr-ı **TR.** (karâr); ilk manzumede 2a (aceb mi ...), ikinci manzumede 3b (ittikâ ...) mısralarında vezin kusurludur.

19 “**Vefât-ı Köprilizâde Es’ad Paşa:** Kandiyê cezâiresinde mevâkî’-i Resmo sancağına mutasarrıf iken rûtbe-i vâlâ-yı vezâretiden mütekâ’id ve mahall-i mezbûrda ikâmete me’ûmır olmağla dağdağ-a-i meşgale-i umûr-ı enâma müdâhaleden mütebâ’id olan Köprilizâde Es’ad Paşa, evâhur-ı muharremü’l-harâmı terk-i sarây-ı sipenc-i cihân ve âheng-i temâşâ-yı fezâ-yı bî-rîh-i cinân eylediği peyâmı, evâsıt-ı saferü’l-hayrda resîde-i südde-i sa’âdet-masîr-i sâmi-makâm oldu.” (Özcan vd., s. 1515).

20 “... niçe müddet birâder-i mihteri Nu’mân Paşa merhûmun hücer-i terbiyetlerinde tahsil-i ilm ü ma’rifet, ba’dehû İslâmbol’a gelüp biraz eyyâm Seydî Ahmed Paşazâde’nin metrûkesi olan hâlesinin hânesinde ikâmet ittiği esnâda, ol vakitte kâimmakâm olan Vezîria’zam Şehîd Ali Paşa’nın ziyâretine varup esnâ-yı sohbet-i

Çelebizâde hülâsa kısmında Esad Paşa'nın şahsiyetine ve şairliğine de değinir. Esad Paşa pek çok hünerle birlikte ilmi aklına galip, tabiatındaki karışıklıktan dolayı bazen ârif bazen tutucu bir sofudur. Gayet yakışıklı, yüce gönüllü, himmet sahibi, gücünün üstünde cömert, fazilet ve kemal ile şöhret bulmuş biriydi. Hicrî mahlasıyla yazdığı müdevven şiirleri vardı.²¹ Esad Paşa şairlik hayatında mahlas değiştirmediyse Çelebizâde'nin verdiği mahlas bilgisi yanlıştır.²²

Diğer tarihî kaynakların Esad Paşa hakkında verdiği bilgilere geçmeden önce vekâyinamelerin araştırmadaki kaynak değerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Vekâyiname, Osmanlı tarihçiliğinde olayları kronolojik sırayla ele alan ayrıntılı tarihlerin genel adıdır. Vekâyinameyi yazmakla görevli olan resmî devlet tarihçisine vakanüvis denir. Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinden biri olan vakanüvisliğe getirilecek kişilerde öncelikle hüner, marifet, kavrayış, sürekli tahrir ve 'neşr-i ulûmla iştilal' gibi özellikler aranmıştır. Osmanlı tarih yazıcılığında kaydın sıhhati temel prensiptir. Doğruları yazmaları için kendilerinden hiçbir şey esirgenmeyen vakanüvislerden hadiseleri tahkik etmeleri beklenmiştir (Kütükoğlu, 2012, s. 457, 458).

Çalışmanın başlıca vekâyinâme kaynağı olan *Târîh-i Râşid*'in *Târîh-i Çelebizâde* kısmına gelince, resmî bilgilerin yanı sıra tanınmış kişilerin biyografileri hakkında da kısa bilgiler yer alan eserin başlıca kaynakları yaşadığı dönemi yazdığı için müellifin kendi gözlemleridir (Özcan vd., 2013, s. XIV).

Esad Paşa hakkında bilgi veren diğer tarihî kaynak grubunu şura tezkireleri oluşturmaktadır. Bunlar Mustafa Safâî Efendi'nin (ö. 1138/1725-26) *Tezkire-i Safâî*, Mirza-zâde Mehmed Sâlim Efendi'nin (ö. 1156/1743) *Tezkiretü's-Şuarâ*, Râmiz'in (ö. 1202/1788) *Âdâb-ı Zurafâ*, Esad Mehmed Efendi'nin (ö. 1264/1848) *Bâğçe-i Safâ-Endûz* ve Mehmed Tevfik'in (ö. 1310/1893) *Kâfile-i Şuarâ* adlı eserleridir.²³

ilmiyyede muktezâ-yı hürmet meclise mugâyir kelimât ile kendüsünden tenfir ve müşârün-ileyhin hakkında tefevvüh eylediği ba'z-ı kelimât mün'akis olmağla, tarafından inhirâf-ı zamîri âvâzesi derûnunu tagyir etmekle, tâziyâne-i zahm-ı âzârından hirâsân ve biraz eyyâm İstanbul'da Hocapaşa semtinde hazînedârının hânesinde nihân, ba'dehû tebdil-i câme ve hey'et-i sipâhiyâne kıyâfet ile Kütahya ve Bursa taraflarına sergerdân olduktan sonra Kadıköyü ve Üsküdar taraflarında ikâmet ve İstanbul'a geçmemek üzere avdet itmesine icâzet virilüp... Müşârün-ileyh Ali Paşa Varadin seferinde şehid olup revnak-ârâ-yı sadâret-i uzmâ olan nizâm-ı mülk-i dünyâ İbrâhim Paşa hazretlerinin kâimmakâm-ı rikâb ve şeref-i musâheret-i sultânî ile kâm-yâb olmaları esnâsında İstanbul'a avdet..." (Özcan vd., s. 1515).

- 21 "Ve bi'l-cümle ilmi aklına gâlib ve muktezâ-yı televvün-i tabî'atdan nâşî kâh silk-i ârif kâh zâhid-i muta'assıb olup, ancak عيب مى جمله بگفتى هنرش نيز بگوى (Kusurunu söylediyse hünerini de söyle) Mazmûni üzere gâyetle cemîl ve hoş-manzar ve muktezâ-yı 'ulüvv-i himmet üzere havsala-i hem-yân-ı kudretten hâric kerem ü ihsâna meyl ü rağbeti olduğundan fazla Hicrî mahlası ile sâdece müdevven eş'ârî ve hadset-i sinn ü sâli hılâlînde fazilet ü ma'rifet ile haylî iştilâhî var idi." (Özcan vd., s. 1516).
- 22 Çelebizâde burada Esad Paşa'nın Eğriboz sancağına tayin tarihini 1129 (1716-17) olarak verir (Özcan vd., 2013, s. 1515-1516). Çelebizâde'nin Esad Paşa'nın hayatını hülâsa ettiği bu son kayıtların, muhtasar olarak *Sicill-i Osmanî*'ye intikal ettiği anlaşılmaktadır (Akbayar, 1996, s. 496).
- 23 *Kâfile-i Şuarâ*'da mahlas "Hâsib" olarak yanlış kaydedilmiştir (Oğuz vd., 2017, s. 183).

Adı geçen tezkirelerde Esad Paşa hakkında birbirinden nakil olan son derece az miktarda bilgi kaydedilmiştir. Bu bilgilerden Esad Paşa'nın hayatıyla ilgili olan kısım onun soyu, makama gelişi, ölümü ve vazifede bulunduğu sancaklar hakkındadır. Tezkire türünün gereği olarak mahlası, şairliği ve eserleri hakkında *Tezkire-i Safâyi* ve *Tezkiretü 'ş-Şuarâ'* da diğerlerinden biraz daha fazla bilgi bulunmaktadır.

Tezkire kaynaklarında verilen ortak bilgiye göre Esad Paşa, Fazıl Mustafa Paşa'nın şiir ve inşa ile meşhur oğludur. Gençliğinde iyi bir tahsil hayatı geçirmiştir. Arapçayı ve Farsçayı edebiyatlarıyla birlikte iyi öğrenmiştir. Daha sonra askerî eğitim (silahşorluk) almıştır. Vezaret makamı ona atalarından kalan bir miras olmakla birlikte kendisi ahlaklı, marifetli, insaniyetli, eli açık, melek huylu, ilim, hüner ve kemal sahibi güzide bir zâttır.²⁴

Kaynakların Esad Paşa hakkında verdiği bilgilerle *Dîvânçe*'ye bakıldığında edebî eserle örtüşen, onun hayatını, şahsiyetini ve iç dünyasını yansıttığı düşünülen hususlar hakkında şunları söyleyebiliriz:

Hâsim mahlasıyla şiirler yazmış olan Esad Paşa, şiirlerinde dünya derdinden duyduğu usancı sıkça dile getirirken dünyaya müstağni ve münzevi kalan, tecerrüdü tercih eden dervişâne ve ârifâne bir duruşu sıkça ortaya koymaktadır. Bu husustaki düşünce ve duygu durumunu gösteren beyit örnekleri aşağıda sunulmuştur:

Hamûşî ey gönül miftâh-ı kufl-ı genc-i râhâtdir Halâş êt gündüñi râhât dilersen bezm-i şöhetden	(<i>Dîvânçe</i> , K. 3/27)
Ne hâşıldır tekâpü-yi der-i erbâb-ı devletden Bulur râhât tütan 'âlemde her kez gûşe-i 'uzlet	(<i>Dîvânçe</i> , G. 6/4)
Mey içüp mest olup dünyâdan el çekmek temâşâdir Harâb-ender-harâb olmak bakılsa hoş sa'âdetdir	(<i>Dîvânçe</i> , G. 18/2)
Cevr-i felekle gûşe-nişîn-i tecerrüdem Birdir yanımda şimdi benim mâtem ü sürür	(<i>Dîvânçe</i> , G. 32/2)
Eyledim mülk-i tecerrüdde kanâ'at ey dil Şimdi dervîş-şifat bî-ser ü sâmân oldum	(<i>Dîvânçe</i> , G. 73/7)

24 “şadr-ı esbak Köprili-zâde Fâzıl Muştafâ Paşa merhûmuñ şî'r ü inşa ile şöhet-ârâ maḥdüm-ı necâbet-rüsümü Es'ad Paşadır.” (Oğraş, 2018, s. 106); “Evân-ı şebâbında taḥşîl-i bî-hisâb ile şî'r ü inşaya heves ve gül-bün-i hoş-büy-i eş'âra dest-resden soñra fenn-i silahşoride daḥi kesb-i meleke itmişdir.” (Oğuz vd., 2017, s. 183); “Vezâret mevrûs-ı ḥânedân-ı sa'âdet-unvânı olduğı gibi fazl u ma'rifet ü seḥâ vü mürüvvet zât-ı bî-âkrânınñ mâ-lezime-i şandır.” (İnce, 2018, s. 164); “Ol mîr-i vâlâ-kadr sinn-i şebâbda taḥşîl-i ma'ârif-i bî-hisâb idüp 'ulüm-ı 'Arabîyyeye iştiğâl ve lisân-ı Fâriside şâhib-maḥâl olup...” (Çapan, 2005, s. 167); “...rütbe-i bâlä-yi vezâret ile Eğriboz ve Ḥanya muḥâfazalarıyla kâ-m-revâ ve ba'dehü Girid cezîresinde Resmo sancağıyla tekâ'ud ihtiyâr idüp gûşe-nişîn-i inzivâ iken biñ yüz otuz tokuz senesi ḥudûdında terk-i manşib-ı cihân-ı bî-beḳâ ve 'azm-i livâ-yı 'uqbâ itmişlerdir.” (Erdem, 1994, s. 64)
Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü'nde Hâsim'in ölüm tarihi 1135 (1722-23) olarak yanlış kaydedilmiştir (İpekten vd., 1988, s. 189).

- Şehîr olmaqlığa bâ'ışdür ey dil bî-vücûd olmak
Olur mümkün bu sırta vâkıf olmak saña 'anqâdan (Dîvânçe, G. 99/8)
- Tecerrüd ihtiyâr êt dâmeniñ çek çirk-i dünyâdan
Ferâgat kıl sipihr-i sifleniñ ey dil kabâsından (Dîvânçe, G. 106/2)
- Semend-i nefsimiz pâ-bestedür kayd-ı vücûd ile
Bizimse kâfile-sâlârimız râh-ı 'adem tütüdü (Dîvânçe, G. 131/10)
- 'Âleme bâz êdelim dîde-i istiğnâyı
Zerreze şaymayalım bâl ü per-i 'anqâyı (Dîvânçe, G. 143/1)

Tarikat ve tasavvuf ehli olmaya ilgi duyduğu anlaşılan, ancak bu yolda bir tecrübesi olup olmadığını bilmediğimiz Esad Paşa aşağıdaki beyitlerde Nakşibendî tarikatına bağlandığını, devran zikrinde esmânın cezbisine kapılarak yaşadığı coşkuyu, Hz. Mevlânâ'ya olan sevgisini dile getirmektedir:

- Tarîk-ı Nakşibendîden inâbet eylediñ çünkim
Tecerrüd ihtiyâr êt eyle terk-i hânümân güstâh (Dîvânçe, G. 10/9)
- Gelince devre **Hâsim** cezbe-i esmâ ile her kez
Benim bu zîr-i pâyimde zemîn ü hâk-dân ditrer (Dîvânçe, G. 31/7)
- Mübtelâyem ney-i cân-süzünü gûşa her dem
Cân u dilden severem Hazret-i Mevlânâyı (Dîvânçe, G. 153/4)

Esad Paşa'nın edebî kişiliğine yaptığımız bu giriş, çalışmanın devamında ayrıca ele alınmıştır.

3.2. Edebî Kişiliği

Köprülüzâde Esad Paşa "Hâsim" mahlasıyla şiirler yazmıştır. 159 gazel ve 3 kasideden²⁵ müteşekkil bir *Dîvânçe*'si vardır. Eser üzerinde bir yüksek lisans tezi hazırlanmış, bir de kitap yayımlanmıştır (Ustaömer, 2010; Zavotçu ve Ustaömer, 2022).

Tezkirelerde Esad Paşa'nın Arap ve Fars dillerindeki eğitimi ve yetkinliği vurgulanmaktadır. Hatta Sâlim Efendi mübalağa ile Arap ve Fars şuarasını hayran bırakacak derecede bu dillerde şiir ve inşa kudretine ulaştığını, Arapçada benzersiz kasidelerinin bulunduğunu iddia eder,²⁶ ancak araştırmalarda bu dillerde eserlerine rastlanmamıştır.

25 *Tezkire-i Safâyî, Tezkiretü'ş-Şuarâ, Bâgçe-i Safâ-Endûz, Kâfile-i Şuarâ*'da Hâsim'in Sadrazam Şehid/Silahdar Ali Paşa'ya sunduğu bir kasideden beyitler nakledilir ancak bu kaside *Dîvânçe*'de mevcut değildir. (bk. Çapan, 2005, s. 167; İnce, 2018, s. 165; Oğraş, 2018, s. 106-107; Oğuz vd., 2017, s. 183). Esad Paşa bu kasideyi *Târih-i Râşid*'de Ali Paşa'yla arasında geçtiği söylenen hadise nedeniyle *Dîvânçe*'ye dâhil etmemiş olabilir.

26 "...vâdî-i edebiyât u 'Arabiyyâda vaz'-hıyâm-ı kıyâm buyurmalarıyla yed-i tülâ-yı ikdâmları şol rütbede teşhîr-i memâlik-i feşâhat-kelâm eylemişdir ki hayme-i belâgatlerinde Hayyâm mevvel maqûlesi bir 'akkâm olsa şâyeste ve gül-geşt-i deşt-i pehnâ-yı Fürsde şol mertebe bâlâ-nâm-ı ihtirâm olmuşlardır ki fikr-i şâ'ibleriniñ şevket ü şânı ve tab'-ı selimleriniñ selâmet-i hayâl-i pür-'irfânı rûh-ı 'Urfî-i nâdire-dânı hayrân-ı edâ-yı iştilâh u 'ibârât-ı bedî' u beyânı eylese bâyestedir. Lisân-ı 'Arab üzre zîver-ârâ-yı meslek-i edâ olan kaşâyid-i bî-nażîri..." (İnce, 2018, s. 165).

Tezkire müellifleri onun şiirinden övgüyle bahsederler. Safâyî, şiir üslûbu hakkındaki değerlendirmelerinde Hâsim'in akıcı, latif, hoş ve belîğ sözünün güzel yüzü bir dilbere benzediğini, şiirin onun bilgin, olgun ve seçkin kişiliğinin bir delili olduğunu kaydeder.²⁷

Hâsim'in şiirde eda ve üslûp ile kendi şiiri hakkındaki görüşlerini ifade ettiği beyitlere baktığımızda onun sanatsal arayışını ortaya koyan poetik söylemlerle karşılaşırız. Hâsim için şiir sanatında en mühim esas manâ ve nükte. Onun belagat anlayışında manâ başta gelir. Şiir hakkında beyan ettiği düşünceler de genellikle manâ üzerindedir.

İddia ettiğine göre kendi şiiri nükte, yani ince manâlarla doludur. Mucizevi kaleminden manâlar dökülmekte, Sahbân²⁸ bile onun nüktelerini anlamaktan âciz kalmaktadır. Sözü ölçüp tartmayı bilenler onun şiirinin her satırında bin nükte bulurlar:

Bilmem kesâd-ı dehr ile ey h'âce-i cihân
Kālâ-fürûş-ı küçe-i ma'nâ olur mıyuz (Dîvânçe, G. 50/7)

Olur rîzân ma'ânî hâme-i mu'ciz-şifâtımdan
Dil-i Sahbân 'âcizdir benim fehm-i nikâtımdan (Dîvânçe, G. 103/1)

N'ola mâ'il olursa şi'riñe tab'-ı sühân-sencân
Bulurlar **Hâsimâ** biñ nükte her satr-ı siyâhında (Dîvânçe, G. 119/5)

Nükte bilen hoş bir şair olarak kendine mahsus yeni sözleri vardır. Güzel, anlaşılır ve hâlis şir (eş'âr-ı pâk/pâkîze-eş'âr) sahibidir:

Bir nükte-senc şâ'ir-i hoş-meşrebem şehâ
Bu nev-sühân tutarsa n'ola baña ihtîşâş (Dîvânçe, G. 55/2)

Hâsim 'aceb mi mañfil-i 'irfâna şevk ile
Benden zühür eðerse hemîşe kelâm-ı nev (Dîvânçe, G.109/5)

N'ola sîr-âb olursa teşne-dil eş'âr-ı pâkimle
Leb-i la'l-i şeker-rîziñ şenâsıyla zülâl eðdim (Dîvânçe, G. 72/2)

Yeni mazmunlar düşünen, fesahati arayan bir şairdir. Ayrıca onun çevik ve süratli şair tabiatı rakipsizdir:

Mazmûn-ı tâze düşün hâmeñ eliñe alup
Esb-i tabî'atiñi süy-i feşâhata sür (Dîvânçe, G. 41/2)

Kim benimle hem-'inân olmağa kâdir **Hâsimâ**
Tab'-ı cüstüm oldı bu meydân-ı nazmñ Döldül'i (Dîvânçe, G. 133/4)

27 "Selâset-i sühân-ı rüh-efzâsı reşk-fermâ-yı âb-ı beka ve leñâfet-i suñur-ı eş'âr-ı belâgat-şî'ârı bir şâhid-i hoş-lıkâdır. Hâkka'l-inşâf ma'ârif ü kemâl ile mümtâz-ı akrân olduğuna âsar-ı çalemleri dâldir." (Çapan, 2005, s. 167).

28 Sahbân el-Vâilî: Cahiliye devrinde Vâil kabilesinin hatip ve şairi (Durmuş ve Öz, 2008, s. 511-512).

Şiir üslûbu hakkında hem tezkirelerin hem kendisinin sunduğu görüş ve iddiaların karşılıklarını *Dîvânçe*'nin bütününde arayarak edindiğimiz gözlemler hakkında şu değerlendirmelerde bulunabiliriz:

Kanaatimizce Hâsim, 16. yüzyılın geleneksel şiir üslûbunu tevarüs etmekle birlikte özgünlük arayışı olan, eski kültürü bazen düşünce bazen söylem üzerinden yeni bir şekilde icrâ etmeye çalışan, başka bir ifadeyle hem takipçi hem yenilikçi özellikleri olan bir şairdir. Oldukça emek verdiği anlaşılan şiir sanatında kendi tarzını geliştirmeye ve ortaya koymaya çalıştığını, şiir bilgisinin iyi, nazımda duygu ve düşünce yönünün sağlam olduğunu söyleyebiliriz. İyi tahsili, özellikle Arap ve Fars dillerindeki bilgi, hâkimiyet ve hüneri şiire yansımıştır.

Düşünce ve ifadede klasik şiir geleneğinin dışına çıktığı örnekler olarak sunulan aşağıdaki beyitlerin ilkinde dilberden/maşûktan ayrılığı bayram gününe benzetmiş, diğerinde ise makbul güzelliği yok eden “hatt”ı üstün tutmuştur:

Seniñ rûz-ı firâkıñ baña şimdi rûz-ı ‘îd oldu
Dil-i zârım vişâliñ eylemez artıq recâ dilber (Dîvânçe, G. 37/3)

Hañ-âver dilberi sev sâde-rüyândan girîzân ol
Hañar ekşer olur düşmen egerçi der-kemîn olsa (Dîvânçe, G. 121/4)

Hâsim’in şiirinde belirgin özelliklerden biri Farsça ve Arapça unsurlarla yer yer ağırlaşan dildir. Bu dillere ait yaygın olmayan kelimeler, anlamı kapalı, yapısı uzun tamlamalar, birleşik yapılar ve eklerle bazen gayet ağır bir dil kullanır. Böyle şiirlerinde ağırlaşan dile eşlik eden elem ve ızdırıp duygusu ile karamsar, depresif bir ruh hali öne çıkar. Bu tip özelliklere sahip şiirleri, devrin rağbet gören bir tarzı olan Sebki Hindî’den etkilenmiş olabileceğini göstermektedir.

Bilindiği gibi XVI-XVIII. yüzyıl Doğu edebiyatlarında ortaya çıkan bu üslûbun başlıca özellikleri yeni, orijinal ve girift mazmunlar, ince hayaller, kapalı anlam, karamsarlık, az kelimeyle çok şey ifade etmek, manânın söze hâkim olması, muhayyilenin öne çıkması, şiirin karmaşık çağrışımlara açılmasıdır. Sebki Hindî şiirinde tasavvuf teması yoğun biçimde işlenmiştir (Bilkan, 2009, s. 683-685).

Şiirde manâyı üstün tutan, yeni mazmunlar arayan bir şair olduğunu dile getiren Hâsim’in bu amaçla Hind üslûbuna uygun veya yatkın denemeler yaptığını düşünebiliriz. Bu duruma örnek olarak seçilen birkaç beyit aşağıda sunulmuştur:

Güzer-gâh-ı cüyüş-ı gâm olup şahñ-ı dil-i ‘âşık
Hemân şahrâ-yı mahşer gibi deşt-i vahşet olmuştur (Dîvânçe, G. 13/3)

Nêçe dest-i emel nev-bâve-çîn-i vaşl olur ey dil
Bu bâğ-ı ‘âlem-i fânide bir nañl-ı terim yokdur (Dîvânçe, G. 30/5)

Ğûña-hor-ı miñnet-i dünyâ-yı dñn olsam n’ola
Hâsimâ garğ-âb-ı bañr-ı hayretem mânend-i bañ (Dîvânçe, G. 57/5)

Hemîşe keştî-i cism-i şikestim ser-te-ser ey dil
Olur bâzîçe-i emvâc-ı hayret baħr-i fûrkatde (Dîvânçe, G. 118/3)

Bu örneklerin aksine 16. yüzyıl çizgisinde söylenmiş şiirleri de vardır. Redif ve kafiyelerden gelen ses ahengiyle dikkat çeken, oldukça akıcı, açık, sade ve samimî bir dille ifade edilmiş gazellerinden seçilen birkaç beyit aşağıda sunulmuştur:

‘Işk bir fenn-i nühüfte oldı ‘âlemde dilâ
Şerh edenler nüsha-i ‘ışkı eder elbet ğalağ (Dîvânçe, G. 57/2)

Kâküli oldı baña kayd-ı ikâmet ey gönül
Yohsa ‘ışk ile ederdim ben seyâhat ey gönül (Dîvânçe, G. 70/1)

Her kesîñ vardır derûnında nühüfte bir keder
Hîç kimse bu cihân içinde hürrem olmadı (Dîvânçe, G. 157/3)

Sonuç olarak Hâsim’in şiirini dil ve üslup özellikleri bakımından iki gruba ayırabiliriz. İlk grupta 16. yüzyıl geleneğini takip eden, doğallık, âhenk ve akıcılığın öne çıktığı şiirlerin, diğer grupta kendi yenilik ve özgünlük arayışında yazdığı, muhtevanın ağırlıkta olduğu, tasavvufî, bir ihtimal olarak da Sebki-Hindî etkisindeki şiirlerin bulunduğu söyleyebiliriz.

3.3. Numan Paşa Mersiyesi

Numan Paşa mersiyesi, Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa Koleksiyonu, 363369 numarada kayıtlı yazmanın 97b-99b varak aralığında, “*Mersiyye fi Nu ‘mân Paşa el-Köprili*” başlığıyla ve müellif olarak “*Es ‘ad Beg b. Mustafâ Paşa el-Köprili*” adıyla kayıtlıdır. Müstensih bilgisi yoktur. Mersiyenin yer aldığı nüsha 205×125-155×82 mm. ebatlarında, 97-99 varak, 27 satır ve nesih yazıdır. Zahrında Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa’nın 1170 (1757) tarihli vakıf ve şahıs mühürleri bulunan nüshanın kütüphane kaydı ve mühür metni aşağıdaki gibidir:

Vakıf mührü, Köprülü-zâde Hâcî Ahmed Paşa, “*Kad vakafe hâzihi ‘n-nüsha el-Vezîr Ebu ‘l-Hayr el-Hâcc Ahmed b. el-Vezîru ‘l-A ‘zam el-Fâzil Nu ‘mân b. el-Vezîru ‘l-A ‘zam el-‘Allâme es-Sadru ‘ş-Şehîd Mustafâ b. el-Vezîru ‘l-A ‘zam en-Nihîr Ebû ‘Abdullâh Mehmed ‘Urife bi-Köprili Ekâlellâhu ‘Isârahum 1170.*” (1a-174b). Vakıf mührü, Köprülü-zâde Hâcî Ahmed Paşa, “*Hazâ mimmâ Vakafehu ‘l-Vezîr Ebu ‘l-Hayr el-Hâcc Ahmed b. el-Vezîru ‘l-A ‘zam Nu ‘mân.*” (1a-174b). Şahıs mührü, Köprülü-zâde Hâcî Ahmed Paşa, (1a).

Dîvânçe’nin eksik ve önemli bir kısmı olan terki-bend nazım şeklindeki bu mersiye 12 mısralık 18 bentten oluşmaktadır ve Hâsim’e ait tek musammat örneğidir. Esad Paşa (Hâsim) Hanya muhafızıyken Kandiye (Girit) valisi ağabeyi Numan Paşa’nın 1719 senesinde humma hastalığından vefatı üzerine bu mersiye yazmıştır.

Terim olarak mersiye, ölen birinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek, o kişinin iyi taraflarını anlatmak ve ölene karşı şairin ilgisini ifade üzere yazılan lirik şiirlere verilen addır (İsen, 1994, s. 3). Kişinin iyiliklerinin anıldığı, çeşitli konulardaki meziyetlerinin

dile getirildiği bölümlerinden dolayı mersiyeleler, ‘methiyenin, ölenin ardından yazılan şekli’ olarak da nitelendirilebilir (İsen, 1994, s. 93; Canım, 2020, s. 162). Eski kültürlerde yaygın olan mersiye geleneği müslüman olmadan önce ve olduktan sonra Türklerin halk ve âşik edebiyatında ‘yuğ, ağıt, sagu, şiven’ gibi adlarla devam etmiş, klasik edebiyatta ise müstakil bir tür halinde gelişmiştir (İsen, 2004, s. 218).

Mersiyeleler kaside, gazel, müseddes, muhammes, kıt‘a, terki-bend, terci-bend nazım şekilleriyle yazılabilirse de en çok terki-bend şekli kullanılmıştır (Çavuş, 2008, s. 133). Mersiyelelerin belli başlı bölümleri ‘dünya ve felekten yakınma, övgü ve dua’dır (Mengi, 1983, s. 92).

Hâsim’in Numan Paşa mersiyesini şekil, muhteva, anlam yapısı, dil ve anlatım özellikleri üzerinden incelediğimizde mersiye hakkında şu değerlendirmeleri yapabiliriz:

Aruzun *hezec-i müsemmen-i sâlim* kalıbıyla yazılmış olan mersiyelede vezin kullanımı başarılıdır. Türk edebiyatında yaygın kabul görmüş şekliyle terki-bend nazım şeklinde olup mersiyelelerin genel planına uygun bir konu dağılımı göstermektedir.

İlk 8 bentten oluşan ağlama bölümünde kaybın meydana getirdiği üzüntü dile getirilirken, dünyanın mihtetinden, feleğin zulmünden şikâyet edilir. 9-17 bent aralığındaki övgü bölümünde kaybedilenin iyilik ve erdemleri anılır. Son bentte ahireti ve ruhu için dua edilerek mersiye sona erer.

İlk bent kötü talihi yüzünden bir derde uğramış, sürekli artan hasret ateşiyle yanıp yakılan, perişan halde bir insan tasviriyle başlar. Derdinin büyüklüğünü türe özgü yaygın bir söylem olarak kozmik unsurlar üzerinden anlatır. Buna göre felekte görülen şafak vaktinin kızılığlığı değil, onun gönlünde dertle coşan kanlı bir ırmaktır:

Dem-â-dem tâb-ı hasret sūziş-efzâ-yı derūnumdur
Derūnumdan çıkan dūd-ı kebūdum reh-nūmūnumdur
Şafağ şanma felekde gördüğün her şubh bu sürhı
Dilimde derd ile cūş eyleyen ol cūy-ı hūnumdur (M.1/1-4)

İkinci bentte kederini anlatmayı sürdürür. Öyle bir haldedir ki Cem’in kadehi bile ona derdini unutturamaz. Hayatın tadı kaçmış, şeker ve zehir onun için ayrılaşmıştır. Merhemini de iyileştiremeyeceği onulmaz yaralarının devasından ümidi kesmiştir:

Ğubâr-ı gâmlle âlūdem bu mihmân-hâne-i gâmdede
Eger nūş eylesem def’-i gâml etmez kâse-i Cem de
Olup zehr-âbe-nūş-ı gâml o deñlü telh-kâm oldum
Mezâkımda berâberdir eger sūkker eger sem de
‘Aceb midir devâdan olsam ümniyye-bürîd âhır
Ser-â-pâ zahm-ı pür-nâsüre n’etsün olsa merhem de (M.2/1, 2, 5-8)

Üçüncü bent kederin çeşitli benzetmelerle anlatımıyla devam eder. Mersiyelerde gözyaşı ve âh mübalağalı benzetmelerle öne çıkan iki unsurdur. Burada da sel gibi akan gözyaşları dünyayı harap edecek kadar taşkın, âh da dünyayı tutuşturacak kadar ateşlidir:

Ġâm-i hasret getürdi cûşîşe gâyet bu şeydâyı
 Hârâb êtsem n'ola seyl-âbe-i eşkimle dünyâyı
 O deñlü var tef [ü] tâbım dil-i pür-mihnetim içre
 Bir âh-ı âteşînim süz êder gerdün-ı kec-râyı (M.3/1-4)

Dördüncü bentte çektiği sıkıntılar yüzünden bedeninde kuvvet kalmadığını söyler. Tükenmek bilmeyen derdinin mükafatını Allah'tan bekler:

Vücüdumda eser kalmadı miñnetlerle nîrûdan
 Düşüp rüy-ı zemîne sâye-âsâ hâk-i pâ oldum
 Tükenmez âzmâyiş êtmek ile yoħsa gâyatı
 Hüdâdan ola bu derdiñ hemân baña mükâfâtı (M.4/7, 8, 11, 12)

Beşinci bentte ızdırabını anlatmaya devam ederken dünyanın halinden yakınır. İnsana hüsrân sermayesinden başka bir şey sunmayan, can yakıcı acılar veren dünya onu karamsar düşünceler içinde bırakır:

Bu dehrîñ 'izzeti sermâye-i hüsran olur ancak
 N'ola gâltan olursam güy-veş hâk-i mezelletde
 Şerâr-ı kahrı her dem dâğ-ı süz-ı cân olur dehrîñ
 Ser-ender-ceyb olup 'aqlım olur dâ'im bu fikretde (M.5/7-10)

Altıncı bent dünyanın mihnetinden, feleğin zulmünden şikâyet üzerinedir. Burada mersiyelerde geleneksel bir muhteva özelliği olan kadere rıza, âyet ve hadis gibi dinî referanslara başvurur. Dünyanın sözde lutfuna aldanmamayı tavsiye eder. Bu kederli ve düşünceli hal içindeyken gam tozuna bulanmış gönül aynası hep böyle mi kalacak diye sorar:

Şikîbe kalmadı tākāt dil-i bî-kînede artık
 Belî şabr eylemek her demde miftāh-ı meserretdir
 Görünmez şekl-i gâmden gayrı anda hîç bir eşkâl
 Ġubâr-ı gâm ile âyîne-i dil pür-küdüretir
 'Aceb mir'ât-ı dil dâ'im kalır mı böyle bî-şaykal
 Gül-i maşşûdumuz âyâ olur mı dehrde parçal (M.6/3, 4, 9-12)

Yedinci bentte dünyadan ümidi kestiğini dile getirir. Derdi, sıkıntısı ve zulmü yazmakla bitmeyecek bu dünyanın sağlam binasına âh ve feryadın hiçbir tesiri olmaz. Onu ancak kıyamet sûru yıkabilir. Dünyanın bu halinden usanmıştır ancak yine de başına açacağı dertlerden korkmaz:

Esâsı gūyiyâ mermer sûtûn ile binâ olmuş
Hurûş [u] nâle-i ‘uşşâkdan aşlâ harâb olmaz

Harâb-ender-harâb olur şadâ-yı şûr ile yoksa
Şadâ-yı âhımızdan zerrece bir pîç ü tâb olmaz

Uşandım hâşılı dehrîñ bu vaz’-ı nâ-pesendinden
Velî miqdâr-ı zerre yok hirâsım hiç gezendinden (M.7/3-6, 11, 12)

Sekizinci bent felekten şikayette duyguların en coşkun olduğu kısımdır. Hâsim’in düşünce dünyasından izler taşıyan bu bentte feleğe kahrediş ve sitem oldukça canlı ve ızdıraplı bir feryada dönmüştür. Geri dönüşü olmayan bu ayrılık Hâsim’i derinden sarsmış, ‘fenâ/fânîlik’le açıkça yüzleştirmiş, kalbinden ‘mâsivâ’ düşüncesini silmiştir. Bu kaybın sorumlusu olan felek her mısradaki suçlanır. Feleğe doğrudan hitap edilen bu bentte redif olarak kullanılan *sen* zamiri duyguların şiddetini ve sahiciliğini vurgulamada etkin bir görevdedir. Bendiyede feleğin de kendisi gibi mahvolmasını ve hasret ateşiyle yanmasını diler. Emir kipindeki *ol* redifi kaybın acısından doğan öfkeyi ifadede oldukça işlevseldir:

Gül-i ümmîd-i dünyâyı be-zîr-i hâk êtdiñ sen
Hezârî gülsitân içre girîbân-çâk êtdiñ sen

Cüdâ kıldiñ beni bir gevher-i nâ-yâbdan zâlim
Ġâm-i hasretle âhir çeşmimi nem-nâk êtdiñ sen

Seniñ bir kimseye yokdur vefâñ ey bî-vefâ bildim
Derûnum mâsivâ fikrinden artıq pâk êtdiñ sen

Fenâ âsârını gösterdiñ âyîne gibi âhir
Beni dervîş-hû edüp dili bî-bâk êtdiñ sen

Be hey zâlim gel inşâf êt taħammül hiç mümkün mi
Yaķup nâr-ı firâķa cismimi hâşâk êtdiñ sen

Şadâ-yı şûr-ı rihletle dilerem sen de berbâd ol
Benim gibi hemîşe âteş-i hasretle veķķâd ol (M.8)

Dokuzuncu bentte Numan Paşa’nın övgüsü başlar. Övgüde geleneğe uygun olarak kaybedilen kişinin mesleğine ve meşrebine uygun özellikler dile getirilir. Mersiye yazılan kişi devlet ileri gelenlerinden biri olunca onun kudreti, kahramanlığı, yöneticilik kabiliyeti, cömertliği gibi özellikler övgü konusu olur. Hâsim, Numan Paşa’nın kıymetli bir devlet ve hizmet adamı oluşunu onun hayatına ve şahsiyetine göndermeler yaparak anlatır. Sağlığında Numan Paşa’nın bir şeyhülislama benzetilen âlim, dindar ve müttakî kişiliğini büyük velî ve âlimlere benzetir. Numan Paşa’nın halk arasında izdihama neden olan meşhur adaletini anar. Askerî hizmetlerini Fars mitolojisinin efsanevî kahramanlarına benzeterek över:

Ķanı ol h’âce-i ‘uķde-güşâ-yı cümle-i müşkil
Olurdu tıfl-ı ebced-h’ân anıñ yanında her kâmil

Ġazâ yolında şarf edüp vücūdîñ çok cihâd etdi
Şikest edüp gürüh-ı kâfiri hıfz-ı bilâd etdi

Sirişk-ile derûnum âteşi olmaz benim teskîn
Açılmaz nâhûn-ı behcetle dilden bu mu'aqqad çîn (M.12/1, 2, 11, 12)

On üçüncü bentte öncekilerle aynı tarz benzetmelerle Numan Paşa'nın savaşıçılığı, İslam fikrini hakkıyla bilen ve titizlikle icra eden fakih kişiliği vurgulanmaktadır:

Nüvişt olmuşdı bâb ile mesâ'il levh-i kalbinde
Aña muhtâc idi Şemsü'l-E'imme belki fetvâda

O sa'y etdi anıñ her birini hâricde icrâya
Ola meşkür sa'yı bârgâh-ı Rabb-i a'lâda (M.13/5-8)

On dördüncü bent Numan Paşa'nın savaşıçılığı, adaleti, imdat dileyenlerin yardımcıısı ve koruyucusu olması hakkındadır. Böyle kıymetli birinin adı mahşere kadar anılacaktır:

Zamânında nece olurdu ruşşat-yâb maşşûda
K'olurken her tarafdan dâ'imâ a'dâya ol reh-zen

Der-i luţf-ı 'inâyet mev'ili kim dâd-hâhâna
Zamâne 'adl ü dâdında olurdu ser-te-ser me'men

Anıñ tâ rûz-ı mahşer söylenir âfâkda nâmı
Olur şîrîn zikriyle zamâne hâkınıñ kâmı (M.14/3-6, 11, 12)

On beşinci bentte Numan Paşa'nın cesaret ve adaletle ilgili vasıflarını saymaya ve âlemin kutlu bir yıldızı olan o vezirin kaybı için eseflenmeye devam eder:

Her eşyânıñ huşûli emrine mevķûf olmuşken
Ol âşaf 'âlemiñ mümtâz bir sa'd-ahteri idi

Felek dest-i ecelde eyledi tażyî' âhîr-kâr
Şikest oldu ser-â-ser revnaķ-ı germiyet-i bâzâr (M.15/7, 8, 11, 12)

Hâsim'in edebî tarzını belirgin şekilde gösteren on altıncı bent *âgâh, akl, deryâ, esrâr, fikr, gark, hayret, vahdet, vâkıf* (Uludağ, 2012, s. 25, 32, 33, 34, 104, 107, 127, 138, 143, 144, 163, 370, 371, 372, 373) gibi tasavvufî remizlerle örülüdür. Numan Paşa'nın kemal derecesine ulaşmış, vahdet sırlarına ermiş ârif gönlü olarak yorumlanabilecek bu mısralarda onun olgunluğu ve eriştiği manevî mertebeler zikredilir. Ne var ki ölümlere Hz. İsa gibi nefesiyle can bağışlayacak, yoldan sapmışları sözüyle doğru yola iletecek kişi artık göçmüştür:

Ġarîķ-ı lücce-i hayret olunca fikr-i Hâķķ'ıyla
Olurdu vâķıf-ı esrâr-ı vahdet kalb-i âgâhı

Dem-i 'İsî-veşi bahş-ı hayât eylerdi emvâta
Tarîķ-ı Hâķķ'a işâl eyler idi nuţķı güm-râhı

Bu evşâf ıla mevşûf idi zât-ı nükte-pîrâsı
 Êderdi mürdeye bu kârı nuţk-ı rûh-efzâsı (M.16/5, 6, 9-12)

On yedinci bent Numan Paşa'nın devlet adamlığı ve şahsiyetiyle ilgili övgülerin son kısmıdır. Hâsim tahammül edemediği kederini yinelerken artık dua faslına geçeceğini haber verir:

Taħammül olmaz ey **Hâsim** ğâm-i ħasret-fezâsına
 Anıñ tafşîl ile âġâz kıl artık du'âsına (M.17/11, 12)

On sekizinci bent dua ve temenni bölümüdür. Numan Paşa'nın kabrinin ve makamının cennet olması, günahlarının bağışlanması için dua ederken tasavvuf düşüncesinde daha çok yer alan cemâl-i mutlaka (Uludağ, 2012, s. 86) kavuşmasını diler:

Cemâliñle civârında anı şādân kıl yâ Rab
 Aña kâlâ-yı vaşlıñ luţf êdüp iĥsân kıl yâ Rab
 Kuluñ Nu'mân'ı taĥcîl eyleme rûz-ı kıyâmetde
 Günâhın zîr-i 'afvîñda anıñ pinhân kıl yâ Rab (M.18/1, 2, 5, 6)

Numan Paşa mersiyesinin Hâsim'in edebî kişiliğini açıkça ortaya koyan bir metin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Üslûp özellikleriyle ilgili olarak daha önce Hâsim'in karamsar ve depresif bir duygu durumunu ifade eden şiirlerinden bahsedilmişti. Numan Paşa mersiyesinin duygu, düşünce ve ifade açısından Hâsim'in elem ve ızdırabını en çok anlatan, melankolik, depresif ve bedbaht ruh halini en çok yansıtan şiir olduğunu söyleyebiliriz. Ölümle birlikte gelen ümitsizlik, çaresizlik, hüsrân, isyan ve sevgi mateme eşlik eden diğer duygulardır.

Bu manzumede bir gelenek şiiri olan mersiye'nin temasındaki yasın ötesinde, çok sevilen bir kardeşin kaybıyla duyulan derin keder oldukça samimî ve coşkulu bir dille anlatılmaktadır. Kanaatimizce Hâsim'in bu mersiyesi, gelenek çerçevesine ustaca yerleştirilen insanî gerçeklik tablosuyla, duygu ve düşünceyi ifadedeki samimiyetle oldukça etkileyici bir manzumedir. Mersiye'nin sanatsal yetkinliğini ortaya koyan temel özelliğin, güçlü duygular ve etkili anlatımın sağladığı uyum olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmanın sonunda sunulan mersiye'nin tenkitli metninin hazırlanmasıyla ilgili birkaç hususun üzerinde durmak gerekir. Numan Paşa mersiyesinin kayıtlı başka bir nüshası bulunmamıştır. Transkripsiyonlu metin nüshadaki imlâ durumuna ve 18. yüzyıl Türkiye Türkçesi dil özelliklerine göre (Develi, 1998) hazırlanmıştır. Nüshaya ilişkin eksik veya yanlış kayıtlar metin tamiri yöntemleriyle düzeltilmiştir. Noksan kaydın tamamlandığı bölüm tenkitli metnin üzerinde köşeli parantez içinde yazılmıştır. Tamamlanamayan kısımlar köşeli parantez içinde nokta [...] ile gösterilmiş, okunamayan kısımların görüntüsü dipnota verilmiş ve soru işaretiyle belirtilmiştir. Metnin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ayet, hadis, kelime, kavram, özel ad gibi unsurlara ilişkin açıklamalar ve diğer bilgiler (*) işaretiyle dipnota eklenmiştir.

Sonuç

Köprülüzâde Esad Paşa, 17. yüzyılın son ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış bir devlet adamı ve Hâsim mahlaslı şairdir. 18. yüzyıl tezkirelerinde adı geçmekle birlikte hakkında çok az bilgi verilmektedir. Araştırmada 18. yüzyıla ait tarih, vekâyinâme, tezkire kaynakları tetkik edilerek onun hakkında daha geniş çapta bilgi edinilmiştir. Esad Paşa'nın eksik ve müphem olan doğum tarihi, vazifeye atandığı yıllar, vazife süresi, emeklilik ve ölüm tarihi, hayatı, şahsiyeti, sanatkârlığı, ilgi alanları ve etkilendiği kaynaklar gibi hususlarda daha açık bilgilere ulaşılmıştır. Elde edilen bu bilgiler kronolojik düzene koyularak biyografi halinde sunulmuştur.

18. yüzyıla ait vekâyinâme ve tarih kaynakları Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa'nın *Nusretnâme*'si ile Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi ve Küçük Çelebizâde İsmail Âsim Efendi'nin *Târîh-i Râşid ve Zeyli*'nden Esad Paşa hakkında temin edilen bilgiler özetle şöyledir:

Esad Paşa büyük ihtimalle 1680'lerde İstanbul'da doğdu. Atalarından gelen vezaret makamı için ağabeyleri Numan Paşa ve Abdullah Paşa gibi bir 'vezirzâde' olarak en iyi şekilde yetiştirildi. Yetişme dönemini büyük ağabeyi Numan Paşa'nın yanında geçirdi. Zamamı gelince vezir ve paşa unvanlarıyla Osmanlıya hizmet etmek üzere vazifesinin başına geçti. Ancak hem içe dönük ve merdümگیرiz tabiatından, hem farklı ilgi alanlarından dolayı yöneticilikten ve yöneticiliğin gereklerini yerine getirmekten uzaktı. Manevi gelişimle, ilim, fikir ve sanatla meşgul olarak geçen sakin ve münzevi bir hayatı arzu ediyordu. Vezir rütbesiyle Eğriboz (1717-18), Hanya (1719) ve Resmo (1720) sancaklarında devlet hizmetinde bulundu. Daha sonra hem vezarete isteksizliği ve uyumsuzluğu dolayısıyla oluşan kanaatle hem kendi rızasıyla emekli oldu (1725). Emekliliğinin ertesi yılında vefat etti (1726).

Hâsim mahlasıyla şiirler yazan Esad Paşa'nın 3 kaside ve 159 gazelden oluşan bir *Dîvânçe*'si vardır. Kanaatimizce Esad Paşa'nın hayatındaki kendi yönünü bulma isteğini ve özgünlük arayışını Hâsim'in şiirinde de görebiliriz. Hâsim, klasik çağın son döneminde yetişmiş, şiire ehemmiyet ve emek veren, kendi poetikasını oluşturmaya çalışan bir şairdir. Onun şiiri gelenek ve kendine özgü yenilik arasında değişkenlik gösterir. Hâsim'in şiirde yenilik arayışı çoğunlukla manâ ve mazmunlar üzerinedir. Bir yandan 16. yüzyılın geleneksel üslûbunu yerinde ve doğru bir şekilde icrâ ederken diğer yandan mevcut birikim içinde kendi tarzını bulmaya, yeni sözler söylemeye çalışır.

Osmanlı şair ve entelektüeli için şiir, hüner gösterilen ayrıcalıklı bir sanattan ibaret değildi. Aynı zamanda maddî dünyadan uzaklaşıp tefekkürde bulunulan bir ruhî tecerrüt alanıydı. Düşünce ve arayış vasıtası olarak edebiyat, Esad Paşa için muhtemelen çok şey ifade ediyordu. Mezkûr tarihî kaynaklarda anlatıldığına göre Esad Paşa gençliğinden beri hep manevî olgunluğu arzulayan, tasavvufî yönelişleri olan, dünyevî hırslardan yoksun, kendisi için bir aile mirası olan makam ve unvandan vazgeçmiş biridir. Hâsim'in şiirinde de dünyadan yüz çevirip bir köşeye çekilme hâli, tecerrüt, istiğna ve inziva başlıca temalar arasındadır.

Hâsim’le ilgili yapılan bu araştırmanın çıkış noktası Köprülü Kütüphanesi’nde onun adına kayıtlı bir mersiye’nin tespitidir. Ağabeyi ve sâbık sadrazam Numan Paşa’nın 1719’da vefatı üzerine terakib-bend nazım şeklinde kaleme aldığı 18 bentlik bu mersiye, *Dîvânçe*’nin eksik bir bölümü ve tek musammat örneğidir. Hem bir aile ferdi hem bir devlet büyüğünün vefatı üzerine yazılmış olan mersiye anlam yapısı, edebî ve estetik hususlar üzerinden incelenerek tenkitli metin halinde sunulmuştur. Numan Paşa mersiyesi ölenin ardından mersiye söyleme geleneğinin ötesinde, kaybın yol açtığı şahsî keder ve matemi samimiyetle dile getirme başarısıyla dikkat çeken bir edebî metindir.

Mersiye’nin yazıldığı kişi Köprülüzâde Numan Paşa, 17. ve 18. yüzyıllarda sadrazamlık dâhil olmak üzere çeşitli rütbelerle devlet hizmetinde bulunan, saray ve diplomasi çevresinde iyi tanınan, halk arasında çok sevilen, muteber bir devlet adamıdır. Esad Paşa’nın, kaybettiği ağabeyinin anısı için yazdığı bu şiir, *Dîvânçe*’ye ve mersiye literatürüne yeni ve değerli bir katkı sağlamaktadır.

[METİN]

Merşiyeye-i Nu'mân Paşa Gofte-i Es'ad Paşa²⁹.

Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

- [S 97b] 1. Dem-â-dem tâb-ı hasret sūziş-efzâ-yı derūnumdur
Derūnumdan çıkan dūd-ı kebūdum reh-nūmūnumdur
Şafaq şanma felekde gördüğüñ her şubḥ bu sürḥı
Dilimde derd ile cūş eyleyen ol cūy-ı hūnumdur
Dil-i dīvâne 'aql-ı hayret-efzâdan olaldan dūr
Hemîşe silsile-cünbân olan dest-i cünūnumdur
Dehân-ı şekvemi bâz eylemem gerdūn-ı kec-revden
Beni derd-âzmâ eden bu baḥt-ı vâjgūnumdur
N'ola gūṭa-ḥor-ı der-pâ-yı miḥnet olsa dil her kez
Sebeb bâzîçe-i mevc olmama bu bî-sükūnumdur

Dil-i bî-kînede dâğ-ı gâme hîç çâre olmaz mı
'Aceb şemşîr-i hasretle göñül şad-pâre olmaz mı
2. Ğubâr-ı gâmlle âlūdem bu mihmân-hâne-i gâmde
Eger nūş eylesem def'-i gâm etmez kâse-i Cem de
Taḥassürden dil-i dīvâne hūn-âşâm-ı derd oldu
Gece giryân olur tâ şubḥ olunca çeşm-i pūr-nem de
Olup zehr-âbe-nūş-ı gâm o deñlü telḥ-kâm oldum
Mezâkımda berâberdir eger sūkker eger sem de
'Aceb midir devâdan olsam ümniyye-bürîd âḥir
Ser-â-pâ zaḥm-ı pūr-nâsüre n'etsin olsa merhem de
Olurken gūşe-gîr-i tengnâ-yı miḥnet-i eyyâm
Baña zindân olur gül-geşte çıkşam bâğ-ı ḥurrem de

Ser-â-pâ gâm bu zîr-i çarḥda deryâ-yı pehnâdir
Maḳâlim gün gibi erbâb-ı 'irfâna hüveydâdır
3. Ğâm-i hasret getürdi cūşişe gâyet bu şeydâyı
Ḥarâb etsem n'ola seyl-âbe-i eşkimle dünyâyı
O deñlü var tef [ü] tâbım dil-i pūr-miḥnetim içre
Bir âh-ı âteşînim sūz eder gerdūn-ı kec-râyı
'Aceb mi tās-ı miḥnet olsa bezm-i ehl-i derd içre
Ğâm-i hasretle hūn-rîz eyledim ben çeşm-i binâyı
Kūsūf oldu dèyü zann etmesin aḥter-perestân kim
Hemân der-perde-i âh eyledim mâh-ı şeb-ârâyı

29 Numan Paşa Mersiyesi (Terkib-bend)

Derūnum oldu āteş-tāb-ı ḥasret aḥger-i gāmle
N'ola sūz eyler isem 'ālem-i pūr-mekr ü gāvġāyı

'Aceb gāmden bulur mı rāḥāti dēr serv-i bālā-veş
Hemīşe pīç ü tāb eyler mi gāmle yoḥsa deryā-veş

4. Nişīmen-gāh-ı miḥnetde giriftār-ı belā oldum
Gelelden 'ālem-i mestīye bir derd-āzmā oldum
Dilimde mün'akidir dā'imā şekl-i gām-i 'ālem
Hemīşe ḥalka ben āyīne-i enduh-nümā oldum
Yanup bu āteş-i miḥnetle cismim oldu ḥākister
Ser-ā-pā gird-bād-ı gāmle perrān bā-hevā oldum
Vücūdumda eşer ḳalmadı miḥnetlerle nūrūdan
Düşüp rüy-ı zemīne sāye-āsā ḥāk-i pā oldum
Olaldan pā-nihāde 'ālem-i kevn ü fesād içre
Hezārān derd [ü] gām-efzā-yı cāna mübtelā oldum

Tükenmez āzmāyiş etmek ile yoḥsa ġāyātı
Ḥudādan ola bu derdiñ hemān baña mükāfātı

- [S 98a] 5. Dil-i şeydā yène pā-bestedir zencīr-i miḥnetde
N'ola gāmġin olup ölsem bu şeyden ben ḳasāvetde
Göreldeñ vaz'-ı nā-hemvārını her kes ile gerdün
Ser-i pūr-şürüm olmuşdur anıñcün ceyb-i ḥayretde
'Aceb midir olursam pīç-tāb üzre bu 'ālemde
Gönül āmed-şüd-i gāmde olur mı hiç rāḥātde
Bu dehrin 'izzeti sermāye-i ḥüsrān olur ancak
N'ola ġalṭān olursam ġüy-veş ḥāk-i mezelletde
Şerār-ı ḳahrı her dem dāġ-ı sūz-ı cān olur dehrin
Ser-ender-ceyb olup 'aḳlım olur dā'im bu fikretde

Nēce rāḥāt olam bir dem var iken dilde böyle gām
Nēce ṭab'im benim bu ıztırāb ile olur ḥurrem

- ³⁰⁶ Ser-ā-pā deşti dūnyānıñ ġubār-ālūd-ı miḥnetdir
Gelen bu miḥnet-ābāda ser-ender-ceyb-i fikretdir
Şikībe ḳalmadı ṭāḳat dil-i bī-kīnede artıḳ
Belī şabr eylemek her demde miftāḥ-ı meserretdir *
'Aceb midir [...] olsa reh-ġir-i perīşānī
Bu dehrin miḥneti sūzende-i 'aḳl u kiyāsetdir
Görüp luṭfını dūnyānıñ şaḳın sen dil-firīb olma

30 4. * الصبر مفتاح الفرج *Eş-şabru miftāḥu'l-fereci*: "Sabır kurtuluşun/sevincin anahtarıdır." Hadis, (Yılmaz, 2013, s. 592)

5. [...]: نساء?

8. [...]: Nüşhada kayıt eksiktir.

Ser-â-pâ âteş-i kıhrı şerâr-ı [...] 'işretdir
Görünmez şekl-i gâmden gayrı anda hiç bir eşkâl
Ğubâr-ı gâm ile âyîne-i dil pür-küdüretdir

'Aceb mir'ât-ı dil dâ'im kalur mı böyle bî-şaykal
Gül-i maşşûdumuz âyâ olur mı dehrde parçal

[S 98b]

7. Sipihriñ miñneti kil-k-i sebük-revle hisâb olmaz
Baña êtdikleri kim birbirinden intiñâb olmaz
Esâsı gūyiyâ mermer sûtün ile binâ olmuş
Hurûş [u] nâle-i 'uşşâkdan aşlâ harâb olmaz
Harâb-ender-harâb olur şadâ-yı şür ile yoksa
Şadâ-yı âhimızdan zerrece bir pîç ü tâb olmaz
Bunuñla eyledi pîr-i muğân peymânemi meşhûn
Baña hûn-ı cigerden gayrı bir özge şarâb olmaz
Sitâre-püş olur ser-maţla'-ı ümmîdimiz ammâ
Sihâm-ı miñnete hiç perde-i âhim hiçâb olmaz
Uşandım hâşılı dehrîñ bu vaz'-ı nâ-pesendinden
Velî miğdâr-ı zerre yok hirâsım hiç gezendinden
8. Gül-i ümmîd-i dünyâyı be-zîr-i hâk êtdiñ sen
Hezârî gülsitân içre girîbân-çâk êtdiñ sen
Cüdâ kıldiñ beni bir gevher-i nâ-yâbdan zâlim
Ğâm-i hasretle âhir çeşmimi nem-nâk êtdiñ sen
Seniñ bir kimseye yokdur vefâñ ey bî-vefâ bildim
Derûnum mâsivâ fikrinden artıç pâk êtdiñ sen
Fenâ âşârını gösterdiñ âyîne gibi âhir
Beni dervîş-hû êdüp dili bî-bâk êtdiñ sen
Be hey zâlim gel inşâf êt taħammül hiç mümkin mi
Yaçup nâr-ı firâça cismimi hâşâk êtdiñ sen
Şadâ-yı şür-ı rihletle dilerem sen de berbâd ol
Benim gibi hemîşe âteş-i hasretle veçkâd ol
9. Çanı ol h'âce-i 'uğde-güşâ-yı cümle-i müşkil
Olurdu tıfl-ı ebced-h'ân anıñ yanında her kâmil
Çanı ol zühd ü taçvâda 'adîl-i Ğazret-i Edhem
Êderdi başş-i vaħdet şübhesin taħkîk ile zâ'il
Çanı ol 'âlim u 'âdil vezîr-i nükte-pîrâ kim
Der-i 'adlinde olurdu Ğanîler gūyiyâ sâ'il
Çanı ol şîr-şavlet yekke-tâz-ı sâha-i heycâ
Dem-i rezminde olmazdı 'adîli Rüstem-i kâtil

Ƙanı ol ‘andelīb-i nağme-pīrā-yı ma‘ānī kim
Olurdi pīş-i faẓlında ser-ender-ceyb her fāzıl

N’ola ser-nāhun-ı hayretle çāk ètsem girībānı
Elimden çıkdı gètdi āhır’ü-l emr ol kerem kāmı

10. Yem-i faẓlıñ o bir dürr-i girān-ƙadri èdüp gūyā
Zamānında cemī’-i ‘ilmde olmuşdı bī-hemtā
İmām-ı A‘zam’a hem-nām idi ol ma‘delet-pīşe
Èderdi hūkmi vefƙ-ı mezhebince dā’imā icrā
Èderdi her ‘ilimde öyle taḥƙīƙ-ı maƙām el-ḥaƙ
Ḥaƙīƙatde o taḥƙīƙa muvaffaƙ olmadı Mollā
O bir vālā-himem Ḥātim-şiyem düstūr-ı ekremdi
Vücūdıyla şeref-yāb olmuş idi mülk-i istiğnā
Anıñ mevtin ḥaber vèrdikde ḥalƙa nā-‘iyān-ı ğayb
Siyeh-pūş oldılar mātem èdüp aña bütün dünyā

‘Aceb mi ḥasret ile zīr ü bemle eylesem efġān
N’ola olsam hezār-ı gülsitān-pīrā gibi giryān

11. ‘Adīl idi ḥayāda Ḥazret-i ‘Oşmān’a ol server
Ser-ender-ceyb-i fikret idi şermende hemān ekşer
Maƙām-ı vaḥdete varup ḥayāt-ı dünyevīsinde
Dili esrār-ı bahş-i vaḥdete oldı anıñ māşdar
Olup müstağraƙ-ı envār-ı vech-i Ḥazret-i Allāh
Vücūdı küll-i esmāya anıñ olmuş idi māzhār
Yene taƙşir olur medḥinde iṭrā eylesem ġāyet
Anıñ evşāfı mümkün mi ola güncāyiş-i defter
O deñlü şāf-dil ƙılımış Ḥudā-yı lem-yezel anı
Mişāl-i āyine ḥalƙa olurdi dā’imā mánzār

Nèce çekmez taḥassür dil bu gūne merd-i dānāya
Nèce yanmaz derün bir böyle merd-i ‘ālem-ārāya

- ³¹12. Ğazā yolında şarf èdüp vücūdıñ çok cihād ètdi
Şikest èdüp gürüh-ı kāfiri ḥıfz-ı bilād ètdi
O deñlü peyrev-i peyğamber oldı ol ‘adāletde
Zamānında anuñ [...] ittiḥād ètdi
Nèce olmaz o zāt-ı muḥterem dünyāya maḥz-ı ḥayr
Anıñ re’y-i raşini ḥalƙdan def’-i fesād ètdi
Anıñ ḥālī idi levḥ-i dili eşkāl-i ḥvāhından
Ḥulūş-ı Ḥazret-i Ḥaƙƙ’ı hemān naƙş-ı fu’ād ètdi

[S 99 a]

31 4. [...]: Nüşhada kayıt eksiktir.

Olup hîzem gibi şu'le-fürüz-ı âteş-i âlâm
Ser-â-pâ hasreti tâb-ı derûnum izdiyâd êtdi

Sirişk-ile derûnum âteşi olmaz benim teskîn
Açılmaz nâhûn-ı behcetle dilden bu mu'aqqad çîn

- ³²13. Ol âşaf güyiyâ Rüstem idi hengâm-ı heycâda
Dağı Rüstem'den eşca' dense câ'iz belki dünyâda
O deñlü evc-pervâz idi ol 'anqâ-nihâd âşaf
Felek kâ[...] derinde aña oldu çok temennâda
Nüvişt olmuşdı bâb ile mesâ'il levh-i kâlbinde
Aña muhtâc idi Şemsü'l-E'imme belki fetvâda *
O sa'y êtdi anıñ her birini hâricde icrâya
Ola meşkür sa'yi bârgâh-ı Rabb-i a'lâda
'Anâ-yı teng-nâ-yı gûrı Hâk çekdirmesin aña
Alup eltâf-ı bî-ğaddi [...] ders dâr-ı 'uqbâda
Hudâ-yı lem-yezel 'arz-ı cemâl êtsün civârında
Hâşirde sâyelendirsın anı 'arşın kenârında

- ³³14. Güneş gibi olurken mehçe-i râyâtı nûr-efgen
Dönerdi çeşm-i huffâşa ser-â-pâ dîde-i düşmen
Zamânında nêce olurdu ruşşat-yâb maqşûda
K'olurken her tarafdan dâ'imâ a'dâya ol reh-zen
Der-i luţf-ı 'inâyet mev'ili kim dâd-hâhâna
Zamâne 'adl ü dâdında olurdu ser-te-ser me'men
Felek kavsi kazâ tîri idi ol merd-i zî-şânıñ
Ne sūd eyler eger gèyse 'adū pîrâhen-i âhen
Felek bir böyle ferruḥ-fâli kılmışdır be-zîr-i hâk
N'ola halk-ı zamâne anıñiçün eylese ş[î]ven *

Anıñ tâ rûz-ı maḥşer söylenür âfâkda nâmı
Olur şîrîn zikriyle zamâne halkınıñ kâmı

- ³⁴15. Kazâ [...] harîde bende-i fermân-beri idi
Felek teşmîr-i sâk êtmiş kemîne çâkeri idi
Fürûğ-endâz-ı 'adl olmuş idi ol farq-ı mazlûma
Vücûd-ı nâzenîni çarḥ-ı kadriñ hâveri idi

32 4. [...]: Nûshada kayıt eksiktir.

6. * **Şemsü'l-Eimme (Serahsî)**: Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090[?]): *el Mabsûṭ* adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihî (Muhammed Hamidullah, 2009, s. 544-547).

10. [...]: Nûshada kayıt eksiktir.

11-12: Nûshada emir kipinin hem düz hem yuvarlak biçimde yazıldığı görülmektedir (êtsün, sâyelendirsın).

33 7. tîri: tîrin N.

10. * **şiven**: Kelimenin imlâsı nûshada şöyledir: سون

34 1. [...]: ?

O bir şemşir idi kaç' etmede a'dā-yı dīni kim
Anıñ naqş-ı kazā üstinde gūyā cevheri idi
Her eşyanıñ huşūli emrine mevķūf olmuşken
Ol āşaf 'ālemiñ mümtāz bir sa'd-aḥteri idi
N'ola zīb-i bünāgūş-ı felek oldıysa bir müddet
Ki zāt-ı bī-'adīli baḥr-i 'ilmiñ gevheri idi

Felek dest-i ecelde eyledi tażyī' āḥir-kār
Şikest oldı ser-ā-ser revnaķ-ı germiyyet-i bāzār

[S 99b]

16. Mişāl-i kuḥl idi her çeşme anıñ ḥāk-i dergāhi
Felek-fersā idi mānend-i ḳadri pāye-i cāhi
Dil-i baḥḥāşı deryā-veş olunca baḥş ile pūr-cūş
Olurdu 'aḳl-ı kül mülzem anıñ yanında her gāhī
Ġarīķ-ı lücce-i ḥayret olunca fikr-i Ḥaḳķ'ıyla
Olurdu vāķıf-ı esrār-ı vaḥdet ḳalb-i āgāhi
O deñlü mihr-bān idi olaydı 'ömri birḳaç gün
Èderdi hāleden ıtlāķ bir ḫarż ile ol māhi
Dem-i 'İsī-veşi baḥş-ı ḥayāt eylerdi emvāta
Ṭarīķ-ı Ḥaḳķ'a İşāl eyler idi nuṫķı güm-rāhi
Bu evşāf ile mevşūf idi zāt-ı nükte-pīrāsı
Èderdi mürdeye bu kārı nuṫķ-ı rūḥ-efzāsı
- ³⁵17. Vezīr-i ma'delet-perver idi ol āşaf-ı devrān
Müşīr-i memleket-pīrā idi ol ma'den-i iḥsān
Açardı ğonçe-i āmāli anıñ nefḥa-i luṫfi
Ṭarāvet-yāb olurdu reşḥa-i feyziyle bāġistān
Olup meşşāta anıñ ḥüsn-i re'y-i dil-peżīri kim
Vêrürdi ol zen-i dünyā-yı pīre [...] ḥüsn ez-ān
Anıñ bir dilber-i şūr-efġen idi ṫab'ı kim gūyā
K'olurdu ser-te-ser behcet-fezā-yı 'ālem-i imkān
Ġāmiyle ḥün-feşān olduķda dīde [...] şankim
Olup ḥün ile ālüde olurdu pençe-i mercān
Taḥammül olmaz ey Ḥāsim ġām-i ḥasret-fezāsına
Anıñ tafşīl ile āġāz ḳıl artıķ du'āsına
18. Cemāliñle civārında anı şādān ḳıl yā Rab
Aña kālā-yı vaşlıñ luṫf èdüp iḥsān ḳıl yā Rab
Ḳoma tenhā ḳıyām-ı ḥaşre dek luṫfuñ enīs eyle
Aña ġürü mişāl-i ravza-i Rıḍvān ḳıl yā Rab

35 6. [...]: "zenge" olarak okunabilen bu kelime bağlamsal yapıda anlamlandırılmadı.

9. [...]: ?

Ƙuluñ Nu'mân'ı taħcîl eyleme rûz-ı kıyâmetde
Günâhın zîr-i 'afvînda anıñ pinhân kıl yâ Rab
Serâ-perde-nişîn-i 'âlemü'l-ğayb eyleyüp şimdi
Ėarem-gâh-ı serây-ı Ƙurbdâ iskân kıl anı yâ Rab
Ser-â-pâ eyleyüp müstağrağ-ı yembü'-ı ihsânıñ
Zülâl-i luğf ile bu teşneyi reyyân kıl yâ Rab
İlâhî şaħn-ı firdevsînde anı cilve-ger eyle
Meyân-ı ehl-i cennetde Ėudâyâ mu'teber eyle

Kısaltmalar

G: Gazel

K: Kaside

M: Mersiye (Numan Paşa)

N: Nüşa

TR: Târîh-i Râşid ve Zeyli

[]: Tamamlanan eksik kelime veya ek

[...]: Tamamlamayan eksik kelime veya ek

(?): Okunamayan kelime

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abdullah b. Süleyman, *Menâkıbu Nu'mân Paşa ve Târîhuhu*, Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 362896. Afyoncu, E. (2006). Müteferrika. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 32. İstanbul: TDV.
- Ahmed el-Misrî el-Hazrecî, *Medhu Nu'mân Paşa el-Köprülü*, Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 363359.
- Akbayar, N. (1996). *Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, C. I, II*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktepe, M. M. (1993). Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 8. İstanbul: TDV.
- Altınay, A. R. (2012). *Köprülüler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2009). Sebk-i Hindî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 36. İstanbul: TDV.
- Canım, R. (2020). *Divan edebiyatında türler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Çabuk, V. (1988). *Köprülüler*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çapan, P. (2005). *Mustafa Safâyi Efendi, Tezkire-i Safâyi (Nuhbetü'l-âsar min fevâ'idü'l-eş'âr), inceleme-
metin-indeks*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Çavuş, M. Z. S. (2008). Türk edebiyatında mersiyeleler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 15(38), 131-138.
- Dehhdâ, A. E. (1377). *Lugatnâme* (M. Mu'în, C. Şehîdî, Ed.). Tahran: Dânişgâh-ı Tehran.

- Develi, H. (1998). 18. yüzyıl Türkiye Türkçesi üzerine. *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*. 1, 27-36.
- Dîvân-ı Hâsim*, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar, 723.
- Durmuş, İ, ve Öz, M. (2008). Sahbân el-Vâilî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 35. İstanbul: TDV.
- Erdem, S. (1994). *Râmîz ve Âdâb-ı Zurefâ'sı, inceleme-tenkidli metin-indeks-sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Erkan, K. (2007). *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın şark seferi seraskerliği esnasında tutulan sefer mühimmesi (N.1146-Z.1147), tasnif-özet-transkripsiyon*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Es'ad Beg b. Mustafâ Paşa el-Köprilî, *Mersiye fî Nu'mân Paşa el-Köprilî*, Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 363369, 97b-99b.
- Gökbilgin, T. (1977). Köprülüler. *MEB İslam Ansiklopedisi* 6. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökçek, M. F. (2006). *Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, "Târîh-i Sülâle-i Köprülü" (transkripsiyon ve tahlil)*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Günay, F. (2007). Râşid Mehmed Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 34. İstanbul: TDV.
- İlgürel, M. (2002). Köprülü Mehmed Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 26. İstanbul: TDV.
- İnce, A. (2018). *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi, Tezkiretü'ş-şu'arâ (inceleme-metin)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İpekten, H., İsen, M., Toparlı, R., Okçu, N. ve Karabey, T. (1988). *Tezkirelere göre Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İsen, M. (1994). *Acıyı bal eylemek, Türk edebiyatında mersiye* (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- İsen, M. (2004). Mersiye. Türk Edebiyatı. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29. İstanbul: TDV.
- Kutlar Oğuz, F. S., Çakır, M. ve Koncu, H. (2017). *Mehmed Teyfik, Kâfile-i şu'arâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (2012). Vak'anüvis. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 42. İstanbul: TDV.
- Mengi, M. (1983). Eski edebiyatımızın mersiyelerine toplu bir bakış. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Harun Tolasa Özel Sayısı*. 2, 91-101.
- Mersiye fî Nu'mân Paşa el-Köprilî*, Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, 363357.
- Muhammed Hamidullah (2009). Şemsü'l-Eimme (Serahsî). *TDV İslâm Ansiklopedisi* 36. İstanbul: TDV.
- Oğraş, R. (2018). *Esad Mehmed Efendi, Bâgçe-i safâ-endüz*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özcan, A. (1991). Çelebizâde Âsım Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 3. İstanbul: TDV.
- Özcan, A. (2002). Köprülüzâde Nûman Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 26. İstanbul: TDV.
- Özcan, A. (2009). Silâhdar Mehmed Ağa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 37. İstanbul: TDV.
- Özcan, A. (2009). Silsiletü'l-Âsafıyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 37. İstanbul: TDV.
- Özcan, A. (2010). Şehid Ali Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 38. İstanbul: TDV.
- Özcan, A., Uğur, Y., Çakır, B. ve İzgöer, A. Z. (2013). *Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, Târîh-i Râşid ve zeyli, C. II (1115-1134/1703-1722), C. III (1134-1141/1722-1729)*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Öztürk, M. Ç. (2022). *Sadrazam ve devlet adamı olarak bir Köprülüzâde: Numan Paşa (1674-1719)*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Steingass, F. J. (2005). *Ferheng-i câmi'-i Fârisî-İngilîsî, A Comprehensive Persian-English dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Topal, M. (2018). *Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tournefort, J. D. (2013). *Tournefort seyahatnamesi C. I, II* (A. Berktaş, T. Tunçdođan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Ustaömer, G. (2010). *Hâsim dîvânı-inceleme-metin ve düzyazıya çeviri*. (Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, M. (2013). *Kültürümüzde ayet ve hadisler (ansiklopedik sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Zavotçu, G. ve Ustaömer, G. (2022). *Hâsim dîvânçesi, inceleme-metin-dizin*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınevi.